

A watercolor illustration of two human faces in profile, facing each other. The faces are rendered in shades of yellow and orange, with dark brown outlines. The faces are positioned on the left and right sides of the frame. At the bottom, a hand is visible, holding the two faces together. The background is a light, textured white.

Tussenruimte

Geeske Koldijk

Tussenruimte

Een onderzoek naar de kwaliteit van de relatie tussen
hulpverlener en cliënt in de geestelijke gezondheidszorg

Doctoraalscriptie

door

Geeske Koldijk

Universiteit voor Humanistiek

Begeleider: Dr. Ton Jorna

Meelezer: Prof. dr. Ilja Maso

Omslagillustratie: Moniek Meinders

*Ga nu maar liggen liefste in de tuin,
de lege plekken in het hoge gras, ik heb
altijd gewild dat ik dat was, een lege
plek voor iemand, om te blijven*

(Rutger Kopland)

Inhoudsopgave

Inleiding

Motivatie Onderwerp	2
Onderzoeksvraag en doelstelling	2
Introductie Martin Buber en psychiatrie	3
Introductie interviews hulpverleners	5
Centrale begrippen en context	5
Samenvatting	15

Martin Buber

Inleiding	17
Korte levensgeschiedenis	17
Een ontologie van ik en jij	18
De tweevoudige houding van de mens	19
Waarachtige ontmoeting	21
Afstand en relatie	21
Een offer brengen	23
Genezing door ontmoeting	24
Samenvatting	26

Psychiatrie

Inleiding	28
Biomedisch tegenover geesteswetenschappelijk	28

Neurofilosofie	29
Psychiatrie als geesteswetenschap	31
De psychische realiteit bij Antoine Mooij	31
De existentiële benadering bij Yalom	33
De relatie als uitgangspunt in een helpend gesprek	35
Genezing door ontmoeting bij Trüb	36
Mens worden bij Rogers	37
Een ontmoeting tussen Buber en Rogers	39
Samenvatting	41

Interviews

Inleiding	44
Waarom empirisch fenomenologisch onderzoek?	44
Onderzoeksopzet	44
Humanistisch raadvrouw Erna	46
Coach Toos	49
Maatschappelijk werker en pastor Harry	51
Samenvatting	53

Tussenruimte

Inleiding	57
Lijden en ziek zijn als mogelijkheid	57
Aanvaarding en uithouden van wat is	58
Ontroering en kwetsbaarheid	59

Iets nieuws wat kan ontstaan	60
Genezing door en in ontmoeting	60
Werkelijke dialoog	62
Gelaagdheid van mijn onderzoek	63
Een persoonlijke zoektocht en vindplaats	63
De tussenruimte bij Martin Buber	65
Relatie en ontmoeting in de psychiatrie	67
Een cultuurkritiek	68
Conclusie	69
Literatuurlijst	70
Bijlage	72

Dankwoord

Het grote werk is gedaan!

Ruim zeven jaar geleden kwam ik in Utrecht wonen om aan de studie Humanistiek te beginnen. In de zeven jaar die volgden heb ik de mensen ontmoet die belangrijk zijn voor mij en die mij mede hebben geïnspireerd tot het schrijven van mijn verhaal over de tussenruimte.

Als eerste was dat Kees van Rooijen bij wie ik drie jaar op kamers heb gewoond. Ik had als student een luxe zolderetage en heb vele goede herinneringen aan de gezamenlijke etentjes en theateruitjes met Kees.

Op de UvH ontstonden vriendschappen voor het leven. Met plezier denk ik terug aan de vele gezamenlijke vakanties, avonden uitgaan en fijne en vertrouwde gesprekken tijdens etentjes en feestjes. Ik voel me een rijk mens met zoveel lieve en betrokken vrienden om me heen, dankjulliewel!

En toen kwam ik mijn lief tegen. Arjan, we hebben flink moeten vechten voor onze liefde, maar nu staan we samen sterk. Ik heb er alle vertrouwen in dat wij samen gelukkig oud gaan worden en dat jij de liefste papa van de wereld wordt voor ons kindje. Dankjewel dat jij er bent.

Friesland heb ik graag ver achter me gelaten. Maar mijn ouders heb ik altijd heel dichtbij gevoeld. Zij steunden mij in de keuzes die ik maakte en stonden altijd voor me klaar wanneer ik ze nodig had. Dankjulliewel voor alle kaartjes, telefoontjes en bezoeken en voor het vertrouwen dat jullie mij gaven om mijn eigen weg te gaan. Ik hoop dat jullie nog lang blijven zwaaien naar mij vanuit de weilanden in de trein terug naar Utrecht. Ik hâld fan jim!

Als laatste wil ik Ton Jorna bedanken. In jouw werkgroepen en door de literatuur die je aandroeg ben ik steeds meer op het spoor gekomen van waar het mij om gaat, in de studie, maar ook in het leven. Deze scriptie is daarvan

een getuigenis. Dankbaar ben ik ook voor je betrokken begeleiding bij mijn afstuderen. Je hebt me aangemoedigd om mijn eigen, echte woorden te gebruiken.

Geeske Koldijk

Inleiding

Nooit is alleen een ziel ziek, maar altijd ook iets relationeels, iets dat leeft tussen haar en de andere wezens.

(Martin Buber, 1966, p.139)

Motivatie Onderwerp

Deze scriptie is ontstaan uit een verlangen. Een verlangen van mij naar werkelijk contact met andere mensen. Werkelijk contact hebben met een ander doet iets met je. Het geeft een fijn gevoel, een gevoel van verbondenheid, van dichtbij jezelf en de ander zijn. Het is een gevoel dat ik de afgelopen zeven jaar steeds beter heb leren kennen en herkennen. Ik denk dan aan het contact met vrienden en vriendinnen die ik heb leren kennen tijdens mijn studie aan de Universiteit voor Humanistiek, contact met mede studenten en docenten, contact met mijn ouders, broer en lief. Maar ik denk ook aan de ontmoetingen die ik had met cliënten tijdens mijn stages en werk in de psychiatrie, ontmoetingen waarin soms sprake was van een werkelijk diep contact tussen mij en de ander. Dat contact ontroerde mij soms op een bijzondere manier. Vooral die ontmoetingen hebben mij geïnspireerd tot het schrijven van mijn scriptie. Op basis van literatuur, eigen ervaringen en intuïties ben ik van mening dat er in een hulpverleningscontact sprake kan zijn van een bepaalde kwaliteit van de relatie tussen hulpverlener en cliënt die ik zou willen beschrijven met het woord tussenruimte. Die kwaliteit maakt dat de relatie zelf als helend kan worden ervaren, door zowel de cliënt als de hulpverlener. In deze scriptie wil ik het idee van de helende kracht van de relatie, van tussenruimte en de kwaliteit(en) die haar kenmerken verder onderzoeken aan de hand van literatuur en interviews met hulpverleners.

Onderzoeksvraag en doelstelling

In deze scriptie hoop ik antwoord te vinden op de volgende onderzoeksvraag: *Wat is tussenruimte en wat is de betekenis van de tussenruimte in een hulpverleningsrelatie in de geestelijke gezondheidszorg¹*? Mijn vooronderstelling is dat

---

¹ In de scriptie gebruik ik zowel de woorden *geestelijke gezondheidszorg* als *psychiatrie*. Mijn vraagstelling is gericht op geestelijke gezondheidszorg in het algemeen en is dus breder dan psychiatrie alleen. Een aantal beroepen in de geestelijke gezondheidszorg valt niet onder de klinische of instellingspsychiatrie (zoals maatschappelijk werk of coaching), maar krijgen wel te

geestelijk ziek zijn ook altijd een verstoord zijn is van de relatie tussen de cliënt en de wereld, en tussen de cliënt en andere mensen. Filosoof Martin Buber, mijn belangrijkste inspiratiebron voor dit onderzoek, zegt dat geestelijk ziek zijn ook altijd een ziek zijn van de ziel is. De ziel van de mens is bij Buber relationeel, verbonden met andere mensen en de wereld. Ik ben van mening dat er in de relatie zelf tussen hulpverlener en cliënt een bepaalde kwaliteit kan zijn die genezend is en die invloed heeft op datgene wat er binnen de persoon gebeurt. In een goede relatie tussen hulpverlener en cliënt is er de mogelijkheid van een tussenruimte waarin die helende werking kan ontstaan. Door als hulpverlener een werkelijke ontmoeting met de cliënt aan te gaan, een ontmoeting van mens tot mens, kan het relationele misschien hersteld worden. Ik heb gekozen voor *hulpverlener* in mijn vraagstelling en niet voor het misschien meer voor de hand liggende *geestelijke begeleider*. Dit heb ik gedaan, omdat ik ervan overtuigd ben dat de tussenruimte niet een kwaliteit is die louter in de geestelijke begeleidingsrelatie kan ontstaan. Mijn vooronderstelling is dat iedere hulpverlener in de geestelijke gezondheidszorg tussenruimte zou kunnen ervaren, wanneer hij of zij daarvoor open staat. Het maakt daarbij niet uit of het een psycholoog, maatschappelijk werker, psychiater of geestelijk begeleider betreft. Daarmee stel ik dat vooral de persoon van de hulpverlener ertoe doet wanneer het gaat over tussenruimte, meer dan methodische kennis of theoretische achtergrond.

Deze scriptie is tevens een kritiek op de huidige trend in de geestelijke gezondheidszorg waarin een biomedische en *evidence based* benadering van psychisch ziek zijn gangbaar is en een meer holistische of ervaringsgerichte benadering weinig serieus wordt genomen. Ik ben niet tegen medicatie en verschillende psychologische behandelmethoden, maar wel tegen een te eenzijdige benadering van psychisch ziek zijn. Op dit moment heeft het idee dat een psychiatrische aandoening wordt veroorzaakt door lichamelijke (veelal neurologische) oorzaken de overhand. Ik denk, en velen vóór en met

---

maken met mensen met een psychiatrische achtergrond of diagnose. Omdat ik zelf tijdens stages en werk ervaring heb opgedaan in de (instellings-) psychiatrie gebruik ik op die plaatsen het woord psychiatrie.

mij, dat ook altijd gekeken moet worden naar de omgevingsfactoren en naar de manier waarop mensen hun ziek zijn ervaren. De doelstelling van deze scriptie is dan ook: *Het begrip tussenruimte meer bekendheid geven en daarbij het belang van de relatie binnen een hulpverleningscontact in de geestelijke gezondheidszorg benadrukken. Ik hoop hiermee een bijdrage te kunnen leveren aan het huidige debat over 'pillen of praten' en daarmee ook het belang van de (humanistisch) geestelijke begeleiding waarin de relatie naar mijn mening centraal staat meer op de kaart te zetten.*

Introductie Martin Buber en psychiatrie

Dit onderzoek heeft twee aandachtsgebieden. Die twee aandachtsgebieden zijn het gedachtegoed van Martin Buber en de psychiatrie. Het gemeenschappelijke is dat ik in beide op zoek ben naar een bepaalde kwaliteit in de relatie. Ik zal beide aandachtsgebieden in aparte hoofdstukken uiteenzetten om vervolgens de verhouding tussen Buber en de psychiatrie te schetsen. Ik zal hier eerst kort uiteenzetten waarom ik heb gekozen voor Buber en de psychiatrie als uitgangspunten voor dit onderzoek.

Waarom Martin Buber?

Mijn voornaamste inspiratiebron bij dit onderzoek is Martin Buber geweest. Martin Buber was één van de grote en invloedrijke Joodse denkers van de twintigste eeuw. In het denken van Buber staat de dialoog centraal. Buber heeft verscheidene boeken geschreven waarin hij zijn visie op de werkelijkheid verwoord. Naast deze filosofische werken heeft hij ook een aantal boeken geschreven in relatie tot het Jodendom, zoals vertalingen van het Joodse heilige geschrift en chassidische verhalen naar het Duits. De filosofische teksten van Buber kunnen nooit los gezien worden van zijn Joodse achtergrond. Het voert in deze scriptie echter te ver om dit verband uit te werken. In ieder geval moet duidelijk zijn dat de geschriften van Buber

een weerslag zijn van zijn persoonlijke levensgeschiedenis en levensbeschouwing.

Waarom is Buber zo belangrijk voor deze scriptie? Al in het eerste jaar van mijn studie maakte ik kennis met deze denker middels het boekje *De weg van de mens*. In dit boekje toont Buber zijn lezer de weg van de mens die bewust in het leven wil staan volgens de chassidisch Joodse traditie. Het is een boekje vol wijsheid dat ik zo nu en dan uit de kast pak om even stil te staan bij waar het in het leven ook alweer om gaat. Heel in het kort gaat het om het volgen van jouw eigen weg in het leven, de weg die je hart je ingeeft, en om verantwoording nemen voor dat leven. Buber maakt hier een verschil tussen een weg die je kunt gaan in het leven, en De Weg, die de enige juiste is voor jou. Hoewel je tot inkeer in jezelf moet komen om De Weg te vinden die jij in je leven moet gaan, ben je zelf als persoon bij Buber nooit een doel op zich. Altijd is er de wereld, de ander en God waarmee wij samen leven. *'Schenken wij geen aandacht aan deze, op onze weg geleiden ziele substantie, richten wij onszelf slechts op het doel van het ogenblik, zonder een waarlijke band te leggen met de wezens en de dingen aan welke leven wij behoren deel te nemen, zoals zij aan het onze, dan missen wij het ware, vervulde bestaan, door eigen verzuim.'* (Buber, 2003, p.60) Voor Buber betekent het vinden en gaan van De Weg dat je als mens jouw mogelijkheden ten volle kunt leven. Voorwaarde om De Weg te vinden is bij Buber het leven in relatie met de wereld en de mensen om je heen.

Een andere tekst van Buber las ik jaren later, toen ik net mijn eerste stage als humanistisch geestelijk verzorger in de psychiatrie had afgerond. Dit was een tekst met de titel *Genezing door ontmoeting* (1966). De tekst is een voorwoord bij het gelijknamige boek van psychotherapeut Hans Trüb, een goede vriend en leerling van Buber. In dit voorwoord schrijft Buber over geestelijke hulpverlening als een werkelijk persoonlijke ontmoeting tussen twee mensen. Deze tekst heeft mij diep geraakt, omdat deze verwoordt hoe ik zelf als hulpverlener graag te werk wil gaan. *'Op een beslissend moment heeft hij [de therapeut], samen met de hem toevertrouwde zieke, de besloten ruimte van de behandeling der ziel verlaten, waarin de analyticus krachtens zijn systematische en methodistische superioriteit heerste, en is met hem de open lucht van de wereld ingegaan, waarin het zelf*

van de ene mens onbeschermd tegenover dat van de ander staat [...]' (Buber, 1966, p.138) Wat me bijzonder aanspreekt in bovenstaand citaat is de gelijkwaardigheid in de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Daar waar de therapeut van zijn of haar superieure positie als behandelaar kan afstappen en als mens tegenover de cliënt kan verschijnen, kan iets belangrijks gebeuren in de behandeling. Dat wil niet zeggen dat de therapeut de kennis en ervaring als professional niet nodig heeft, maar wel dat er veelal ook iets anders nodig is om te kunnen helpen. Wat 'iets anders' kan inhouden hoop ik in deze scriptie helder te krijgen. In hoofdstuk twee zal ik het denken van Buber verder uiteenzetten aan de hand van een aantal van zijn geschriften. Ik beperk me hierbij tot de geschriften die voor deze scriptie van belang zijn.²

Waarom psychiatrie?

De meest bekende teksten van Buber gaan niet over de psychiatrie of het beroep van hulpverlener, maar over het leven van alle dag van alle mensen. Het kunnen aangaan van werkelijke ontmoetingen met andere mensen is een verlangen dat mij persoonlijk drijft, het blijft niet bij een professionele houding. In deze scriptie wil ik mijn onderzoek echter toespitsen op de psychiatrie als werkveld. De psychiatrie heeft vanaf het begin van de studie mijn interesse gehad. Door een enthousiast verhaal van een humanistisch raadsvrouw die in de psychiatrie werkzaam was ben ik meteen in het vierde jaar van mijn studie aan een stage in dit werkveld begonnen. Die stage is me goed bevallen en ook mijn tweede stage heb ik in de psychiatrie gedaan, ditmaal als kwalitatief onderzoeker. Op dit moment werk ik op oproepbasis in de psychiatrie en begeleid ik groepsgesprekken over levensbeschouwing en zingeving. Daarnaast werk ik al een aantal jaren in de kinder- en jeugdpsychiatrie als groepsleider op een logeershuis. Ik vind het moeilijk om te zeggen wat mij zo aanspreekt in de psychiatrie, maar een paar woorden kan ik daar wel over zeggen. Ten eerste is dat de vraag naar wat psychisch ziek of

gezond zijn eigenlijk is. Ik ben van mening dat de grens tussen ziek en gezond zijn lang niet duidelijk te stellen is en dat het van de omstandigheden af hangt of iemand zich ziek voelt of als ziek wordt gediagnosticeerd. Daarbij interesseert mij vooral hoe mensen omgaan met hun psychisch ziek zijn of lijden. Wat maakt dat iemand een zinvol leven kan leiden ondanks depressie of psychose? Tijdens mijn stages viel mij op dat, ondanks hun kwetsbaarheid en vaak schrijnende situatie, cliënten vaak ook veel kracht en moed lieten zien om door te gaan.

Daarnaast is het de kwetsbaarheid van mensen die mij interesseert. Het raakt mij wanneer mensen zich kwetsbaar tonen. In die kwetsbaarheid vind ik mensen vaak heel mooi, er is geen 'schijn' meer in het spel en iemand toont zichzelf helemaal. Wanneer dit gebeurt in een ontmoeting voel ik me dankbaar dat ik daarbij mocht zijn. Misschien ook omdat ik het zelf soms moeilijk vind om me kwetsbaar te voelen en tonen. Een andere reden om mijn scriptie te betrekken op de psychiatrie is dat ik in dit werkveld zelf als hulpverlener het belang en de betekenis heb kunnen ervaren van de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Mijn ervaring is dat dit belang en deze betekenis niet altijd op waarde geschat worden door andere professionals. Er zijn veel verschillende antwoorden mogelijk op de vraag 'wat helpt?' bij een psychiatrische ziekte. De relatie tussen hulpverlener en cliënt wordt vaak louter gezien als voorwaarde voor een geslaagde behandeling in het kader van bijvoorbeeld het verzamelen van de juiste gegevens en therapietrouw. Anders gezegd, de relatie wordt instrumenteel ingezet om vertrouwen te winnen en de medewerking van de cliënt te garanderen. De relatie is geen doel op zichzelf. Ik ben echter van mening dat de relatie op zichzelf helpend kan zijn. Een helpende kracht die ontstaat tussen hulpverlener en cliënt, en die los staat van welke methodiek dan ook. Op de psychiatrie en de plek die de relatie tussen hulpverlener en cliënt daarin krijgt zal ik in hoofdstuk drie uitgebreider ingaan.

---

² Dit zijn *Ik en Jij*, *De vraag naar de mens*, *De weg van de mens*, *Dialogisch leven*, *Sluitsteen* en enkele essays verzameld in de bundel *Martin Buber on psychology and psychotherapy*

Introductie interviews hulpverleners

Ter aanvulling, illustratie en verrijking van mijn literatuuronderzoek naar de ervaring van een tussenruimte in de relatie tussen hulpverlener en cliënt in de geestelijke gezondheidszorg heb ik interviews gehouden. In totaal heb ik met drie hulpverleners uit verschillende disciplines gesproken; dit waren een humanistisch geestelijk verzorger, een coach en een maatschappelijk werker. Dit deel van mijn onderzoek heb ik volgens de empirisch fenomenologische onderzoeksmethode gedaan. Ik heb voor deze methode gekozen, omdat ik op zoek was naar ervaringen van mensen. In de empirische fenomenologie gaat het om het onderzoeken van *'bevuste ervaringen in de concrete volledigheid en eenheid waarin ze in hun context - de stroom van ervaringen - optreden'* (Maso, 2004, p.13). In dit onderzoek wilde ik de ervaring van de door mij geïnterviewde hulpverleners met een werkelijke ontmoeting of tussenruimte in een hulpverleningsgesprek in al zijn rijkdom aan percepties, gedachten en gevoelens achterhalen. Die ervaringen heb ik naast de literatuur gelegd ter vergelijking en verrijking. De onderzoeksopzet van dit empirisch fenomenologisch deel van mijn scriptieonderzoek is als bijlage toegevoegd. Helaas heb ik geen cliënten kunnen interviewen over hun ervaring met tussenruimte. Ik had dit graag willen doen, maar met het oog op de beperkte tijd die er is voor het schrijven van een scriptie en de moeilijkheid met het vinden van geschikte respondenten heb ik hiervan afgezien. Ik laat de cliënten wel aan het woord komen in deze scriptie middels ervaringsverhalen uit literatuur en uit het tijdschrift *Deviant*³.

Centrale begrippen en context

In deze inleiding wil ik tenslotte graag enkele centrale begrippen uit mijn onderzoek introduceren. Daarbij zal ik ook een beeld schetsen van de

---

³ *Deviant* is een kwartaalblad dat zich richt op allen die zich betrokken voelen bij de vernieuwing en democratisering van de geestelijke gezondheidszorg en aangrenzende gebieden.

context, dat wil zeggen de bredere maatschappelijke discussie, waarbinnen mijn scriptie gelezen kan worden.

Tussenruimte

'Het tussenmenselijke is datgene wat tussen mensen gebeurt, waaraan ze als aan een onpersoonlijk proces deelnemen en wat de individuele mens wel als zijn doen en ondergaan beleeft, maar wat hij daartoe niet zonder meer rekenen mag.'

(Waaïjman, 1990, p.54)

In bovenstaand citaat verwoord Kees Waaïjman het 'tussenmenselijke' bij Buber. Waar Buber het woord tussenmenselijke gebruikt, lees ik tussenruimte. Tussenruimte verwijst naar een gezamenlijke ruimte die kan ontstaan in een gesprek of ontmoeting tussen twee (of meer) mensen. Een ruimte die mogelijk maakt dat beide mensen volledig in het moment aanwezig zijn en waarin zij werkelijk contact met elkaar hebben. Die tussenruimte is een transcendente ruimte; ze is meer dan (overstijgt) de individuen die deel uitmaken van het contact. Ze gebeurt tussen mensen, maar kan niet door een individuele mens gerekend worden tot zijn doen of ervaren. Dit transcendente aspect van tussenruimte is belangrijk. Tussenruimte heeft niet per se een gesprek nodig, ze kan ook ontstaan in een ontmoeting zonder woorden. Tussenruimte kan niet gemaakt worden, er kan niet op aangestuurd worden en het kan niet via een bepaalde methodiek bereikt worden. Tussenruimte ontstaat. En het kan ontstaan juist wanneer er wordt losgelaten, wanneer ruimte leeg wordt gelaten, wanneer men erin slaagt volledig in het moment aanwezig te zijn en zich overgeeft aan datgene wat er is. Het heeft dus ook met aanvaarding te maken. In een hulpverleningsgesprek kan dat bijvoorbeeld aanvaarding zijn van machteloosheid, het niet weten, geen oplossing kunnen aandragen, verdrietig of boos zijn. Tussenruimte kan natuurlijk ook ontstaan in het delen van mooie gedachten, blijde gevoelens of ontroering. Juist wanneer kan worden aanvaard dat er niet altijd een antwoord of oplossing is kan er ruimte ontstaan voor verandering of iets nieuws.

Mijn idee van de tussenruimte is gebaseerd op het gedachtegoed van Martin Buber en op literatuur en gesprekken uit de cursussen van Ton Jorna aan de Universiteit voor Humanistiek. Ton Jorna verwoordt de tussenruimte als volgt: *'want in het besef dat de eigen horizon en die van de ander deel uitmaken van een en hetzelfde wijder landschap, kan de eigen horizon zich verruimen, wijzigen of verdiepen, zodanig dat behalve een nieuwe zin of betekenis ook een verandering bij beide gesprekspartners wordt teweeggebracht. In mijn taal van de geestelijke verzorging is de ontmoeting een gebeurtenis in deze 'tussenruimte', die ontstaat wanneer de werker en cliënt bereid zijn vanuit zichzelf deel te nemen aan de ontmoeting en de wond onder ogen te zien'* (2003, p.40) Jorna spreekt van een riskante, maar noodzakelijke onderneming. Hij doelt daarbij op het onder ogen zien van de wond, van het lijden in deze situatie. Dit onder ogen zien is nodig om iets nieuws te kunnen laten ontstaan. Pas wanneer je de situatie en jezelf volledig kunt aanvaarden kan er ook sprake zijn van contact zonder voorbehoud. Dan zit er niets meer in de weg. Het eigen ik moet als het ware opgeschort worden, je bent niet meer bezig met hoe je overkomt op de ander, met je eigen gedachten of gevoelens, dan pas ontstaat er ruimte voor die ander. Aanvaarding en erkenning geven ruimte, maken dat er iets los kan worden gelaten en dat de aandacht weer op andere zaken kan worden gericht. Jorna spreekt van een ontmoeting in het hier en nu waarin door de werking van *'het hartcentrum als de eigen en gemeenschappelijke bron van leven het juiste woord of het juiste gebaar'* kan worden getroffen (2003, p.40). Waar Jorna spreekt van het hartcentrum als bron van het eigen en gemeenschappelijke leven lees ik bij Buber het woord ziel. Een werkelijk nieuw inzicht of verrassend antwoord komt voort uit verbinding met het hart of de ziel en is geen act van ordenende rationaliteit, het nauwkeurig volgen van methodiek of een subjectieve reactie op wat zich voordoet in het gesprek. Wanneer ik spreek over tussenruimte heb ik het over een kwaliteit van de relatie tussen twee mensen. In de tussenruimte is er sprake van een waarachtige ontmoeting tussen twee (of meer) mensen waarin beiden volledig aanwezig zijn en worden aangesproken. Het gaat dan niet meer om het verhaal dat iemand vertelt of de manier waarop iemand zichzelf naar buiten toe doet voorkomen, maar om wat er dieper van binnen, in de ziel, leeft.

Diepte en diepgang

Diepgang is een woord dat regelmatig valt wanneer er op de Universiteit voor Humanistiek gesproken wordt over het geestelijk raadswerk. Wat wordt bedoeld wanneer in een helpend gesprek 'de diepte' in wordt gegaan? Wat wil de hulpverlener hiermee bereiken en wat is die diepte precies? Diepgang heeft voor mij twee betekenissen. In de eerste plaats de betekenis van een bepaalde kwaliteit in de ontmoeting. In een gesprek kun je 'de diepte' in gaan, wat vaak betekent dat er werkelijk iets gezegd wordt. Die diepte heeft te maken met het bloot leggen van heel persoonlijke of lang weggestopte zaken uit een mensenleven. Wanneer je in een gesprek met iemand de diepte in gaat wil dat zeggen dat er vertrouwen is in de gesprekspartner, vertrouwen om je kwetsbaar op te stellen en je ziel bloot te leggen. De ziel, waarover ik het later uitgebreider zal hebben, komt tevoorschijn in de diepte. Een andere betekenis van diepgang is die van de diepte van mens zijn. Ik denk dan meer aan het ervaren van pieken en dalen in het leven, het doorworstelen van diepe dalen. Diepte heeft dan te maken met lijden, met het onder ogen zien van wonden die je hebt opgelopen, met angst en met de minder mooie kanten van je persoon. Deze twee betekenissen van diepgang komen vaak samen in een gesprek met diepgang. Juist daar waar twee mensen elkaar genoeg vertrouwen om samen de diepte in te gaan worden de moeilijke, maar waardevolle, dingen van het leven bloot gelegd.

Diepgang heeft met tussenruimte te maken, maar volgens mij vallen ze niet samen. Ik zie diepgang als een kwaliteit van de ontmoeting, die kan ontstaan in de tussenruimte. Diepgang kan echter ook bereikt worden op een methodische manier, door op het juiste moment de juiste vragen te stellen bijvoorbeeld, zonder dat dit op een integere manier gebeurt. Diepgang hoeft niet altijd aan twee kanten ervaren te worden, het kan gemaakt worden, er kan op aangestuurd worden. Tussenruimte wordt wel altijd aan twee kanten gevoeld, is altijd gezamenlijk en kan niet onder protest of tegenzin ontstaan. De hulpverlener kan bijvoorbeeld diepgang in een gesprek bereiken zonder daarbij zelf echt mee te doen in het gesprek. Hij of zij kan de eigen persoon

achter houden en puur professioneel te werk gaan. Er is ook diepgang die wel integer ontstaat. Het verschil zit juist in dat woord, ontstaan. Zo heb ik bijvoorbeeld de ervaring dat in de tutorgroep van de studie soms diepgang wordt bereikt zonder dat er tussenruimte ontstaat. Er wordt op die diepgang aangestuurd, er wordt naartoe gewerkt, maar niet altijd vanuit openheid, vanuit een toestemming of 'willen' van de persoon in kwestie die ondervraagd wordt en ook niet altijd vanuit werkelijke interesse. Dan kan het gevoel ontstaan dat je je bloot hebt gegeven, maar dat eigenlijk niet wilde. Er ontstaat dan geen gevoel van ruimte, maar eerder een gevoel van alleen in de kou staan. De ander gaat niet mee, maar blijft zelf aan de zijlijn staan om aanwijzingen te geven. Tussenruimte kan alleen ontstaan wanneer er sprake is van werkelijke interesse voor de ander, de ander helemaal kunnen en willen zien en daarbij ook zichzelf laten zien. Ik bedoel niet dat de hulpverlener zijn ziel en zaligheid met de cliënt zou moeten delen. Waar het om gaat is een vorm van 'ziele contact' waarin er totale openheid is naar de ander om te zijn en laten zien wie hij of zij is. Zowel de hulpverlener als de cliënt mogen aanwezig zijn met alles wat er op dat moment bij hen aanwezig is aan mooie en minder mooie gevoelens en verhalen, zonder dat die de ander deze veroordeelt. Bij de hulpverlener gaat het er vooral om dat hij of zij die gevoelens zelf herkent en kan laten bestaan, deze hoeven niet in het gesprek ingebracht te worden, tenzij ze helpend kunnen zijn voor de ander. Mijn ervaring is dat mensen haarfijn aan kunnen voelen wanneer een ander werkelijk interesse heeft in hun verhaal en van daaruit reageert en vragen stelt. In tegenstelling tot het plegen van interventies vanuit een methodiek of 'zoeken' naar bepaalde informatie en het aansturen op diepgang. Werkelijke diepgang is naar mijn idee een vanzelfsprekend gevolg van het ontstaan van een tussenruimte.

Empathie en meevoelen

In de vorige paragraaf stel ik dat diepgang volgt uit het ontstaan van een tussenruimte. Je kunt ook zeggen dat diepgang de tussenruimte kenmerkt. Tussenruimte ontstaat echter niet zomaar, het heeft bepaalde voorwaarden

nodig om te kunnen ontstaan. Empathie en meevoelen zijn twee belangrijke voorwaarden. Werkelijk interesse hebben en kunnen meeleven met het verhaal van de ander wordt in de hulpverlening vaak aangeduid met de term empathie. Er zijn heel wat onderzoeken verricht naar empathie in de hulpverlening waaruit blijkt dat het een noodzakelijke voorwaarde is voor een geslaagde relatie tussen hulpverlener en cliënt.⁴ Carl Rogers, grondlegger van de cliëntgerichte psychotherapie heeft veel over empathie geschreven als onmisbaar om een helpende relatie te kunnen aangaan met een cliënt. Op Rogers en zijn visie op de helpende relatie kom ik in hoofdstuk drie uitgebreid terug. Aan de Universiteit voor Humanistiek is empathie een thema dat vaak aan de orde komt. Verschillende onderzoekers verbonden aan de UvH hebben geschreven over empathie. Joachim Duijndam heeft bijvoorbeeld geschreven over goede en slechte compassie, over medeleven en empathie en de grenzen van professionele emotionele betrokkenheid in de hulpverlening.⁵ Recent is er een artikel verschenen van Hans Alma en Adri Smaling over de betekenis van empathie voor de gezondheidszorg.⁶

Hoewel empathie naar mijn idee zeker belangrijk is om een helpende relatie te kunnen aangaan is het iets anders dan waar ik het in deze scriptie over wil hebben. Empathie is, net als diepgang, niet hetzelfde als tussenruimte. Empathie is wel een voorwaarde voor het ontstaan van tussenruimte. Empathie betekent dat je werkelijk interesse hebt voor de ander en dat je mee kunt leven met de ander. Meeleven is iets anders dan inleven. Inleven geeft te weinig ruimte, het is bijna identificatie. Het is niet meer duidelijk waar de grenzen zijn van ik en jij. Meeleven is bij jezelf kunnen blijven en tegelijkertijd de ander als ander maximaal nabij zijn. Meeleven is interesse en aandacht hebben voor die ander als ander(s dan jij). Inleven heeft het risico

---

⁴ Zie bijvoorbeeld Van Strien (1999), *Empathie: Een kwaliteitsaspect van de psychoanalytische praktijk?*

⁵ Zie bijvoorbeeld Duijndam, *Het gevaar van de plamoen en de kunst van geestelijk werk*. In: Ton Jorna (red.), *Door eenvoud verbonden: Over de theorie en de praktijk van het humanistisch geestelijk raadswerk*. Utrecht: Kwadraat (1997) pp 89-96

⁶ Alma, H.A. en Smaling, A. (2006) *The meaning of empathy and imagination in health care and health studies. International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 1 (4), pp 195-211

dat de eigen gevoelens worden verward met die van de ander. Dat kan ervoor zorgen dat de eigen gevoelens bijvoorbeeld op de ander geprojecteerd worden.

Tussenruimte is iets van twee, of meer, mensen, empathie kan van één kant komen. Het is niet iets dat 'ontstaat' in de waarachtige ontmoeting tussen twee mensen, het is er een voorwaarde voor. Ik denk ook dat je kunt leren empathie te hebben, dat je het min of meer bewust kunt oefenen en opzoeken. Het is echter niet zo dat je empathie kunt veinzen, dan is het geen echte empathie. Wel kun je je afsluiten voor de ander, of je afsluiten van jezelf, waardoor empathie geen kans krijgt. Tussenruimte heeft letterlijk en figuurlijk ruimte nodig, ruimte die jij als helper open laat voor de ander, en die de ander open laat voor jou. Ruimte waarin een 'tussen' kan ontstaan. Het eigen ik moet voor een deel worden losgelaten om die ruimte open te laten of om ruimte aan de ander te geven. Tegelijkertijd moet de ander als ander onderscheiden blijven van het ik. Daarmee komen we bij wederkerigheid als andere belangrijke voorwaarde voor tussenruimte.

Wederkerigheid

Humanistisch raadvrouw Elly Hoogeveen schrijft over meeleven en meevoelen, ze gaat mee met de ander, maar er is ook een grens. Die grens ligt bij het punt waarop het eenrichtingsverkeer wordt. De helper kan in de situatie van de ander meevoelen, maar er blijft ook betrokkenheid bij zichzelf (door grenzen aan te geven bijvoorbeeld) en een vraag aan de ander. De kwaliteit van de relatie kan niet door de helper alleen worden bepaald, de ander moet ook kunnen meevoelen. Er is sprake van oprechtheid, naar de ander en naar zichzelf. En die oprechtheid is ook zichtbaar en voelbaar voor de cliënt, of je nu wilt of niet. In onderstaande ervaring van Elly Hoogeveen 'eist' de helper ook meevoelen van de ander, opdat er sprake kan zijn van een waarachtige relatie. En wanneer de helper zichzelf laat zien door grenzen aan te geven, wordt dit meteen gewaardeerd en ontstaat er een opening in het contact.

'... ik raak oprecht bewogen door zoveel leed, waaraan ik uiting geef door iets te zeggen als "Mijn god wat moet dat een afschuwelijke ervaring voor je geweest zijn." Ze reageert onmiddellijk en zeer abrupt. Ze pakt haar tas in een beweging alsof ze op wil stappen en zegt kwaad: "Ja, hoor eens, met dat empathische hulpverlenergelul hoef je bij mij niet aan te komen," Ik schrik hevige. Mijn hemel, doe ik het dan toch - hulpverlenertje spelen - is haar wantrouwen terecht? Was ik wel eerlijk? Hoe echt zijn mensen naar elkaar toe? Ik sta op het punt dit met haar ter discussie te stellen als ik beseft dat ik wel degelijk eerlijk was. Dat ik als oprecht bewogen mens naar haar heb zitten luisteren... Ik verlies het feit dat ze cliënt is en iemand in nood nu bewust geheel uit het oog en ik zeg nogal strak: "Als je mijn uitingen niet vertrouwt dan heb je het volste recht dit tegen me te zeggen... alleen deze keer vergis je je. Je mag van mij veel verwachten en zelfs eisen, maar een ding, ik laat me niet mijn zorgvuldig overwogen en verworven oprechtheid afnemen." En terwijl ik verwacht dat ze op zal stappen, zegt ze "Jee, jij bent echt te vertrouwen"?'

(Elly Hoogeveen, 1991, p.67)

In dit voorbeeld blijkt dat een relatie (en zeker tussenruimte) niet vanuit één kant bewerkstelligd kan worden. Een waarachtige relatie heeft dus ook wederkerigheid nodig. Wederkerigheid is een belangrijk woord bij Buber. Het heeft te maken met een 'tegenover staan', niet alleen maar passief mee gaan met de ander. Op wederkerigheid bij Buber kom ik uitgebreider terug in het volgende hoofdstuk. In mijn stages heb ik ervaren dat mensen oprechtheid opzoeken, bijna eisen. Cliënten zoeken naar grenzen bij de hulpverlener. Ik voelde me soms erg onzeker door dit zoeken en het 'aantrekken en afstoten' van bepaalde cliënten, maar besepte me ook dat dit een zoeken naar veiligheid en vertrouwen was, naar echtheid. Ik moest daarin als helper ook mijn grenzen aan kunnen geven om vertrouwen te kunnen winnen en om te laten zien dat men werkelijk van mij op aan kon. Wat je doet en wie je bent als geestelijk verzorger moet echt zijn en mensen voelen over het algemeen heel snel aan of dit het geval is of niet.

Tussenruimte als spiritueel begrip

'Dit is het waarop het uiteindelijk aankomt: God toelaten. Men kan hem echter slechts daar toelaten waar men staat, waar men werkelijk staat, daar waar men leeft, waar men zijn ware leven leeft. Onderhouden wij een heilige omgang met de ons toevertrouwde kleine wereld, helpen wij in dit deel van de schepping waarin wij leven de heilige ziele-substantie tot voleinding te komen, dan vestigen wij op onze plaats een vaste woonstede Gods, dan laten wij God toe.'

(Martin Buber, 1947, p.63)

Het is veelzeggend wie het woord tussenruimte, al dan niet expliciet, gebruikt. Veelal gaat het om auteurs die een zekere spirituele of mystieke achtergrond hebben. Ze putten niet uit cognitie alleen, maar laten ruimte open voor 'meer' of 'anders'. Bij Buber zijn, zoals ik het verwoord, 'wonderen' mogelijk en hij schroomt bijvoorbeeld niet om het woord God of ziel te gebruiken. Zoals ook in bovenstaand citaat blijkt was Buber een religieus mens en zijn denken over de mens is uiteindelijk gericht op een leven met God. Wanneer ik Buber lees kan ik herkennen wat hij schrijft en voorbeelden bedenken uit mijn eigen leven, zonder dat ik zelf een religieus mens ben. Tussenruimte heeft te maken met loslaten, ruimte open laten, controle laten varen en een bepaalde ongreepbaarheid. Dat maakt het moeilijk om in woorden te vangen. Buber heeft dan ook veel moeite gehad om zijn hoofdwerk *Ik en Jij*, waarin hij het principe van het tussenmenselijke uiteenzet, te schrijven. Buber wilde in dit werk systematisch de werkelijkheid zoals hij die zag neerschrijven, *Ik en Jij* moest aanvankelijk het eerste deel worden van een reeks werken waarin dit principe zou worden uitgewerkt op verschillende gebieden. Buber spreekt dan ook niet voor niks van een ontologie of zijnsleer van Ik en Jij. Tijdens het schrijven kwam Buber echter veel weerstand tegen en hij bemerkte dat datgene wat hij systematisch wilde neerschrijven daarvoor niet geschikt was. *Ik en Jij* werd steeds meer een neerschrijven van zijn eigen persoonlijke levensbeschouwing. Dat is ook een reden waarom Buber in zijn geschriften keer op keer de verbinding maakt met zijn eigen leven en ervaringen om verheldering te geven.

Bij het schrijven van deze scriptie heb ik een zelfde moeite ervaren. Moeite om datgene wat bij mij leeft en wat ontstaan is uit een verlangen neer te schrijven in een wetenschappelijke scriptie. Keer op keer kwam ik tegen dat ik bepaalde dingen niet precies en scherp neer kon zetten, juist omdat daarmee de betekenis ervan verloren ging of tekort werd gedaan. Daarnaast zijn er bepaalde woorden waar ik erg voorzichtig mee ben. Woorden als spiritualiteit, innerlijkheid, ziel en liefde. Deze woorden horen thuis in de scriptie, Buber gebruikt ze, maar ze horen niet thuis in een wetenschappelijk werk, zo dacht ik. Bovendien zijn het woorden die zo 'groot' zijn, dat ze ook aan betekenis kunnen verliezen. Ze worden te pas en te onpas gebruikt en ik vind het moeilijk om er zuiver gebruik van te maken. Toch ben ik er steeds meer achter gekomen dat ik niet uit kom met de wetenschap alleen. Misschien wordt het tijd voor mij om toe te geven dat ik meer een spiritueel mens ben dan ik tot nog toe heb gedacht. Een woord dat in spirituele literatuur veel gebruikt wordt en dat mij aanspreekt in verband met de tussenruimte is leegte.

Leegte

Leegte is een belangrijk woord in verband met de tussenruimte. Voor tussenruimte om te kunnen ontstaan is het letterlijk nodig om ruimte leeg te laten. Het is nodig dat in het contact niet teveel wordt ingevuld, dat er stiltes mogen vallen in een gesprek en dat de ander de ruimte wordt gelaten om bij zichzelf uit te komen. Tijdens een lezing van de filosoof Gerard Visser over het begrip 'ziel' bij Meister Eckhart meende ik tussenruimte te herkennen. Naar aanleiding van die lezing ben ik enkele colleges gaan volgen bij Visser en heb ik zijn boek *Gelatenheid: Gemoed en hart bij Meister Eckhart* (2008) gelezen alsmede enkele originele teksten van Eckhart zelf. Eckhart was een spiritueel (mystiek) schrijver die probeerde in woorden te vangen wat begrippen als God en ziel zijn. Bij hem is leegte een belangrijk woord. Pas wanneer je als mens helemaal leeg bent kan God tot je komen. God geeft zich als de ziel *volledig* is. Gelatenheid is het hebben van een leeg gemoed. Dit is zeker niet

hetzelfde als onverschilligheid. God is bij Eckhart niet los te zien van het zelf. *Je moet God niet aannemen of beschouwen als buiten jezelf, maar als jou eigen en binnen in jou. Evenmin moet je dienen of handelen om een bepaalde reden, niet omwille van God, niet voor je eigen eer of om wat dan ook dat buiten jezelf ligt, maar uitsluitend om wat in jou je eigen wezen en je eigen leven is.* (Visser, 2008, p.29) Bij Eckhart is God geen 'substantie', geen persoonlijke God, niet iets of iemand die bestaat buiten de mens zelf. Daaruit volgt bij Eckhart dat hij niet met het intellect begrepen kan worden. Ik denk dat dit voor tussenruimte ook geldt. Het is moeilijk om precies onder woorden te brengen, omdat er dan sprake is van een *begrijpende* activiteit, een activiteit van vastleggen en controleren, terwijl de kwaliteit van tussenruimte juist tot uitdrukking komt in loslaten, aanvaarden, leeg laten, niet invullen.

Ik denk dat het niet voor niks is dat tussenruimte door spiritueel georiënteerde auteurs wordt verwoord, omdat tussenruimte iets 'goddelijks' heeft. Nu ben ik zelf niet religieus opgevoed en het bestaan van een God is voor mij geen geleefde werkelijkheid, maar ik herken wel iets van 'goddelijkheid' in een waarachtige ontmoeting tussen mensen. Goddelijkheid heeft dan te maken met het ervaren van werkelijk contact, zowel met zichzelf als met de ander en misschien iets meer dan dat. Het heeft te maken met een gevoel van vervulling of rust, waarin het goed is zoals het is. Omdat ik zelf van huis uit niet bekend ben met religie en spiritualiteit vind ik het soms moeilijk om spirituele teksten te lezen, zeker wanneer het woord God genoemd wordt. Ik ben dan bang dat ik iets mis van de inhoud, omdat ik niet bekend ben met de woorden en traditie. Tegelijkertijd gaat mijn interesse uit naar deze religieuze en spirituele auteurs en hebben ze me iets te zeggen. Dichter en psychiater Rutger Kopland, waarvan ik één van zijn bekendste gedichten als motto voorin deze scriptie heb geciteerd, zegt in een artikel in *Trouw* (9 november 2007) dat sommige theologen God noemen als leegheid. In de gedichten van Kopland is 'leegte' of de 'lege plek' een terugkerend thema. Filosoof Chris Bremmers heeft een artikel geschreven over Kopland waarin dit terug komt. *'De open plek is de plek waaruit de liefste en de dichter zelf afwezig zijn, die aldus door geen van beiden wordt bezet en die daarom de plaats van de ontmoeting kan zijn.'* (Bremmers, 2003, p.14). Kopland is wel religieus

opgevoed, maar zegt dat het Christendom nu voor hem niet meer is dan een kinderlijke illusie. Zijn poëzie wordt toch vaak met religie in verband gebracht. Kopland geeft toe dat hij mystiek herkent, los van godsbeeld en dogma's. Hij noemt dit zelf echter geen religieuze ervaring, eerder een 'poëtische ervaring'. Kopland doelt dan op de ervaring dat er geen grens meer is tussen ik en de wereld. Oog in oog staan met het niets. Dit samensmelten tussen ik en de wereld komt voor mijn gevoel dicht in de buurt van tussenruimte, evenals de lege plek die de ontmoeting mogelijk maakt.

Bij Buber vind ik het soms moeilijk te herkennen waar hij het over heeft wanneer hij het woord God noemt. In sommige teksten lijkt zijn God op de God van Eckhart en de leegte bij Kopland, zoals in *De weg van de mens*. Wanneer Buber in dat boekje spreekt van God gaat het over de Joods Chassidische God. Buber spreekt dan van het toelaten van God, daar waar men werkelijk zelf staat en zijn ware leven leeft. Door in het eigen leven jouw weg te kiezen, datgene te doen wat het meest eigen is voor jou, kom je op De Weg die leidt tot God. *'God woont daar, waar men hem toelaat.'* (p.63) Is deze God nodig met betrekking tot een waarachtige ontmoeting? Is de ontmoeting zelf misschien God? Duidelijk is dat Buber God tussen de dingen zoekt, want *'in het tussen openbaart zich de elementaire tegenwoordigheid'*. Het goddelijke wordt zichtbaar en kan zich openbaren in het *'onmiddellijke raakvlak tussen mens en mens, niet in de andere mens, niet in het ik niet aan de daad, maar in het er-tussen.'* (Waaijman, 1990, p.95) Waar Eckhart spreekt van de leegte heeft Buber het over het er-tussen. Uiteindelijk komt wat Buber zegt over God dicht in de buurt van Eckhart wanneer hij stelt: *'De mens moet alle dingen tot de grond van zijn bestaan toelaten en er door omgevormd worden: Hij moet met al zijn mogelijkheid tot de eigenschap van het niets komen. Dan pas kan hij de schepping als nieuw van God komend begroeten.'* (Waaijman, p.95) Waaijman merkt op (p.88) dat God bij Buber er ook is voor wie zich zonder hem waant. Die uitspraak geeft mij een soort opluchting, het maakt dat ik me zekerder voel in dat ik kan invoelen wat Buber bedoelt wanneer hij het woord God gebruikt.⁷ Wanneer God gelijk

---

⁷ In het derde deel van Ik en Jij (Buber, 2003) komt Buber met een uitleg van wat God bij hem is. *De aanduiding van God als persoon is onmisbaar voor ieder die, zoals ik, met "God" niet een principe*

staat aan het volledig accepteren van de tegenwoordigheid (Buber, 2003, p.90) dan kan ik ermee uit de voeten. Daarbij wil ik opmerken dat Buber het veelal heeft over wat vooraf gaat aan God, over wat niet al God is, maar wat de weg er naartoe zou moeten zijn. Buber heeft het dan over de beweging van het leven zelf, die misschien wel leidt naar God, maar die voor ieder mens herkenbaar is. God is daarbij als het ware een eindstation. In deze scriptie zal ik niet veel verder ingaan op het begrip God bij Buber, omdat wat ik wil zeggen (en wat Buber voor mij betekent) niet afhankelijk is van dit begrip. God bestaat voor Buber niet boven of naast onze dagelijkse, menselijke, werkelijkheid, maar is altijd aanwezig, alles omvattend. Buber geeft zelf aan dat hij niet rechtstreeks over God spreekt, maar over onze relatie tot hem (Buber, 2003, p. 153). Het gaat Buber steeds weer over die relatie, die zich in de eerste plaatst manifesteert in (en herkenbaar is als) onze relatie tot de wereld en de mensen om ons heen. Het is die relatie waar het mij in deze scriptie om gaat.

Ziekte van de ziel

'Het begrip ziel: is de mens werkelijk samengesteld uit ziel en lichaam? Voelt men zich werkelijk uit twee dingen bestaan? Ik niet! Natuurlijk zijn er twee aspecten, ik neem mezelf waar met mijn zintuigen en ook zonder mijn zintuigen van binnen. Dat zijn echter slechts twee wijzen waarop men zichzelf ervaart, maar zijn het ook werkelijk twee dingen? Waar komt deze tweedeling vandaan?'

(Martin Buber, 1966, p.143)

---

bedoelt, hoewel mystici zoals Eckhart soms "het zijn" met hem gelijk stellen, en voor ieder die, zoals ik, met "God" niet een idee bedoelt, hoewel filosofen zoals Plato hem tijdelijk voor zoiets konden houden, onmisbaar voor ieder die, zoals ik, met "God" eerder degen bedoelt die - wat hij verder moge zijn - in scheppende, openbarende, verlossende handelingen tot ons, mensen, in een directe relatie treedt en het ons daardoor mogelijk maakt tot hem in een directe relatie te treden. Deze grond en zijn van ons bestaan constitueert telkens een wederkerigheid, zoals die slechts tussen personen kan bestaan. Het begrip "persoon-achtig" is weliswaar volstrekt niet in staat het wezen van God te plechtig te verklaren, maar het is veroorloofd en nuttig te zeggen, dat hij ook persoon is.' (p.153-154)

Ziel is een woord dat bij Buber herhaaldelijk valt. Bij Buber is de ziel niet los te zien van het lichaam. Ziel staat bij Buber voor heelheid, voor een ervaren gevoel van volledig mens zijn. Buber schrijft in het voorwoord van het boek van Trüb dat een psychiatrische ziekte ook altijd een ziekte van de ziel is. De ziel heeft bij Buber te maken met in relatie kunnen treden met andere mensen. Buber zegt dat een psychiatrische of geestesziekte ook altijd betekent dat de persoon in kwestie niet meer goed in relatie kan staan tot de wereld en de ander. De relatie is verstoord. En om weer gezond te kunnen zijn moet die relatie hersteld worden. Daarbij is introspectie, het zoeken van het 'zelf' louter en alleen in het eigen innerlijk, niet de weg volgens Buber en Trüb. Dit is meteen ook hun kritiek op Jung. Het eigen ik wordt pas gevormd in relatie tot de wereld en de ander. Wanneer iemand geestelijk ziek is lukt het niet om volledig in die relatie te treden. Heel duidelijk is dit zichtbaar bij iemand die depressief is. Voor deze persoon is het contact met zichzelf, maar zeker met andere mensen, verstoord. Het is moeilijk om 'open' te staan voor de wereld en de ander. Er is geen interesse, geen beweging naar de ander toe. Geen openheid maar gesloten zijn. Buber meent dat het nodig is om aan die relatie te werken wil men iemand kunnen helpen. In de relatie kan contact worden gemaakt met het gezonde stukje van een persoon en dat gezonde stukje kan aangesproken worden. Dit gezonde stukje heeft voor mij veel te maken met 'gezamenlijk mens zijn'.

Tijdens mijn stages heb ik vaak ervaren dat mensen, hoe ziek ze ook zijn, bijna altijd contact kunnen maken vanuit gezamenlijk mens zijn. Dit vereist echter wel dat de hulpverlener zich ook op die manier laat aanspreken. Ik denk dan aan de ervaring die ik tijdens mijn stage had op een afdeling waar veel mensen waren opgenomen met een psychotische stoornis. Dit was een afdeling voor chronisch psychiatrisch patiënten, een afdeling die eruit zag zoals de psychiatrie in films vaak wordt verbeeld. Veel mensen die hier verbleven waren psychotisch, ze spraken wartaal, hoorden en zagen dingen die ik niet kon zien, waren zeer extreem in hun emoties. Toch merkte ik dat het ertoe deed dat ik langs kwam, dat ik probeerde een gesprekje aan te knopen en te luisteren ook al begreep ik vaak niet waar mensen het over hadden. Hoewel de communicatie met woorden moeilijk of gewoonweg

onmogelijk was, deed mijn aanwezigheid en de mogelijkheid tot contact maken er wel toe. Ook zonder woorden is het mogelijk om contact te maken, soms door een blik, een aanraking, of gewoon door er te zijn. Op die manier is een werkelijke ontmoeting mogelijk, misschien soms zelfs gemakkelijker dan wanneer deze door woorden tot stand moet komen. Ik geloof dat het iemand kan helpen, kracht kan geven, om dat te voelen. Soms hebben mensen het vermogen verloren om in contact te treden met andere mensen, of met de wereld. Omdat ze teleurgesteld zijn, ontmoedigd, moe, of niet in staat tot. Misschien ook omdat de stofjes in hun hersenen niet meewerken. De symptomen van een psychiatrische ziekte kunnen echter gezien worden als een manier om contact te maken en een manier om iets te zeggen. Als hulpverlener is het nodig om in te springen op de mogelijkheden van de cliënt om te communiceren. In het mooie boek van psychotherapeut Arnhild Lauveng, die zelf als jonge vrouw jarenlang met een psychiatrische ziekte worstelde, lees ik dit terug. *'Symptomen zijn een vorm van taal die soms een antwoord is op een beroofde taal. Het is onverantwoord en niet erg effectief, een symptoom te behandelen zonder te reflecteren over waar het symptoom van getuigt. Het is belangrijk niet te vergeten dat een aantal symptomen af en toe verband kan houden met het feit dat de persoon andere mogelijkheden om zijn behoeften uit te drukken zijn ontnomen, en dat hij daarom de mogelijkheid gebruikt die wel toegankelijk is.'* (Lauveng, 2007, p.71) Voor Lauveng is het belangrijk om de symptomen van de cliënt als betekenisvol te zien, en ze niet alleen als symptoom te bestrijden zonder aandacht te besteden aan die mogelijke betekenis. Ik vind dit zelf een zeer waardevolle gedachte. Als geestelijk verzorger ben je gericht op het geestelijke en existentiële. Voor mij hebben geestelijk en existentieel te maken met ziel, met datgene wat er leeft bij iemand. Ik doel dan op verlangens en wensen, angsten en verdriet. Gevoelens die onder de oppervlakte aanwezig zijn en die niet altijd gemakkelijk en helder naar buiten toe gecommuniceerd kunnen worden. Soms kan de persoon zelf er niet eens goed bij. Als geestelijk verzorger is het dan je taak om die ziel te laten spreken.

Psychiatrie als zielezorg

Bij Buber is de psychiatrie een 'ziele vak'. Buber ziet een psychiatrische ziekte als een ziekte van de ziel. In de huidige psychiatrie is dat zeker niet het geval. De ziel is eruit weg gehaald, zoveel mogelijk. De ziekte wordt liefst gezien en behandeld als een lichamelijk defect. Dit is belangrijk om te beseffen. In deze scriptie wil ik laten zien dat ook de huidige psychiatrie twee kanten heeft. Aan de ene kant de biomedische wetenschap waarin steeds verdergaand hersenonderzoek de mogelijkheid biedt om geestesziekten in de hersenen en genen te traceren. En aan de andere kant de psychiatrie als geesteswetenschap waarin de ervaring van de cliënt en het lijden van de ziel een plek vinden. Geestelijke verzorging is voor mij 'zielezorg'. Als geestelijk verzorger is je werkgebied bijna uitsluitend dat van de ziel. Het gaat dan over de ervaring van mensen en de betekenis die ze daaraan geven, over datgene wat iemand belangrijk vindt, waar hij of zij van droomt en naar verlangt. Ik denk dat dit aspect ook altijd mee speelt bij de cliënt. Je kunt een mens niet in stukjes knippen en ieder onderdeel apart behandelen. Hoewel een hersenscan veel informatie kan opleveren en veel cliënten gebaat zijn bij psychomedicatie kun je nooit weg laten dat je te maken hebt met een mens.

Dit is geen nieuw standpunt en het is door vele mensen vóór mij geopperd. Bijvoorbeeld door psychiater Van den Hoofdakker (die onder pseudoniem Rutger Kopland gedichten publiceert). Hij weet de verhouding tussen het medische en relationele aspect in de psychiatrie mooi te beschrijven in een artikel in het *Tijdschrift voor Humanistiek* (2001). In dit artikel schrijft Van den Hoofdakker over zijn loopbaan als psychiater en de manier waarop hij door de tijd heen heeft leren kijken naar zijn vak. Van den Hoofdakker is bijvoorbeeld in de beginjaren van zijn werk als psychiater sterk beïnvloed door Rogers. Het enige dat volgens Rogers nodig was om mensen te doen veranderen was *'een relatie, een relatie met mij nog wel. Volgens Rogers ging het om een geïntensiverde vorm van 'good friendship'.*' (Hoofdakker, 2001, p.3) Van den Hoofdakker was opgeleid als *'afstandelijke reparateur, adviseur en doener'*, maar leerde langzamerhand dat je als arts *'kunt aanvaarden dat mensen zijn zoals ze nu*

eenmaal zijn en dat veel van hun klachten alleen begrepen kunnen worden als men hun levensverhaal wil kennen. Dat verhaal omvat meer dan een rijtje symptomen van een individu, het omvat de hele mens en zijn of haar context.' (p.5) Van den Hoofdakker heeft twee redenen om de arts-patiëntrelatie nogmaals op de kaart te zetten, ondanks het feit dat deze opvatting zo oud is als de geneeskunde. Als eerste is dit omdat het belang van de relatie steeds meer aangetoond wordt in wetenschappelijk, theoretisch en empirisch onderzoek. Ten tweede omdat de belangstelling, in weerwil van de uitkomst van alle onderzoeken, vaak niet naar de relatie gaat. Als belangrijke oorzaak noemt hij dat de biomedische benadering voor dokters meer status heeft en doorgaat voor 'harder' en 'wetenschappelijker'. Een andere oorzaak is dat het ingrijpen in ingewikkelde psychosociale processen geduld, dus tijd, dus geld kost. Belangrijkste oorzaak is echter volgens Van den Hoofdakker dat de dokter *'zodra hij zich met de psychosociale aspecten van de problemen gaat bezig houden en de patiënt als persoon gaat benaderen, ook zelf als persoon veel meer betrokken raakt bij de patiënt.'* (p.7) Hoewel Van den Hoofdakker stelt dat een volstrekt non-directief en empatisch optreden uitsluitend gericht op de relatie niet voldoende is, en zelfs schadelijk kan zijn, pleit hij wel voor een herwaardering van de arts-patiëntrelatie. Bij deze wil ik duidelijk stellen dat ik de visie van Van den Hoofdakker erken en deel. In deze scriptie zal echter de aandacht vooral uitgaan naar de relatie tussen hulpverlener en cliënt in de psychiatrie. De psychiatrische ziekte als ziekte van de ziel is hierbij het uitgangspunt.

Presentie, menslievende zorg en kwartiermaken

Zoals eerder gezegd heb ik twee stagen gelopen in de psychiatrie. Tijdens en door die stagen heb ik middels het lezen van literatuur en het deelnemen aan congressen, symposia en studiemiddagen een idee gekregen van wat er op dit moment leeft in de wereld van de (geestelijke) gezondheidszorg. Een aantal visies en bewegingen die me aanspreken zal ik hier kort uiteenzetten. Ik hoop hiermee een beeld te kunnen schetsen van de context waarin mijn scriptie is ontstaan en gelezen kan worden. De auteurs die ik hier zal bespreken heb ik

niet primair gebruikt voor mijn scriptie, ze hebben mij echter wel beïnvloed en zijn aanwezig op de achtergrond.

In de (geestelijke) gezondheidszorg zijn vele stemmen die pleiten voor een nieuwe kijk op zorg. Stemmen die waarschuwen voor een doorgeslagen idee van maakbaarheid en vergaande protocolisering van zorg. Bekende namen zijn Andries Baar, Doortje Kal en Annelies van Heijst. Andries Baart pleit in *Een theorie van de presentie* (2004) voor een herwaardering van zorg waarbij naast het behandelen van mensen (interventie) ook aandacht is voor de manier waarop die zorg wordt gegeven (presentie). Het gaat dan om aandachtige nabijheid waarin de hulpverlener zich zo nauwgezet mogelijk afstemt op de cliënt. Dit vergt een zelfreflectieve houding van de hulpverlener om het aan de ander over te kunnen laten wat nodig is *'en deze daarbij maximaal nabij (te kunnen) zijn'* (Baart, 2002, p.50). Doortje Kal is gepromoveerd aan de UvH met *Kwartiermaken: Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond* (2001). In dit boek gaat Kal in op de vraag wat er nodig is van instituties en burgers om sociale integratie van 'mensen die anders zijn' mogelijk te maken. Zij uit hiermee een kritiek op een samenleving waarin ieder voor zijn eigen goed gaat en de zorg voor de medemens aan anderen (professionele instanties) over laat. Het beleid van vermaatschappelijking dat de afgelopen jaren is ingezet vraagt ook van gewone burgers gastvrijheid en aandacht voor mensen die anders zijn. Kwartiermaken pleit voor het ruimte maken voor 'de vreemde ander', of dit nu iemand is met een psychiatrische achtergrond, een verstandelijke handicap of iemand van allochtone afkomst. Van Heijst vindt dat er een kwalitatief andere kijk op zorg en professionaliteit nodig is. In *Menslievende zorg: Een ethische kijk op professionaliteit* (2005) beschrijft zij haar visie op zorg met behulp van de zorgethiek, het denken van Hannah Arendt en de presentietheorie van Baart. Van Heijst pleit voor zorg als een medemenselijke betrekking, in plaats van een steeds gangbaarder wordende visie waarin zorgen niet meer zou zijn dan marktgericht, zakelijk en functioneel interventies plegen. Ze vraagt aandacht voor medemenselijke bezieling als beginpunt van zorg. Het denken van Arendt biedt hiervoor waardevolle aanknopingspunten. Voor Arendt is het samen leven het uitgangspunt van mens zijn en van filosofisch denken.

In de doctoraalscriptie van Lotte Krabbenborg *De onthullende tussenruimte, Engagement in het denken van Simone de Beauvoir en Hannah Arendt* (2007) wordt uitgebreid ingegaan op het denken van Arendt in verband met dit samen leven. Arendt vat haar 'woonplaats' op als een *'gemeenschappelijke wereld van verschijnselen die tussen de mensen ligt en door een pluraliteit van mensen wordt bewoond en gedeeld'* (Krabbenborg, 2007, p.41). Daaruit volgt voor Krabbenborg dat bij Arendt de mens pas waarachtig kan bestaan, recht kan doen aan zijn menselijke conditie, wanneer hij temidden van zijn medemensen is (p.53). Arendt noemt dan ook letterlijk het woord tussen-ruimte, als de gemeenschappelijke wereld die ontstaat door de menselijke conditie van pluraliteit. *'Want dat 'in-between', dat zelf noch objectief, noch subjectief werkelijk is en ook niet op die manier als werkelijk kan worden gevat, is niets anders dan het wereldgebeuren dat zich tussen mensen en dingen, maar vooral tussen mensen en mensen afspeelt, en waarin mensen en dingen verschijnen.'* (Breier, 2002, p.46) Bij Van Heijst wordt een belangrijk onderscheid uitgewerkt dat Arendt maakt tussen 'handelen' en 'maken'. Handelen staat bij Arendt voor 'in de wereld zijn'. Actief handelen in de wereld geeft bij Arendt betekenis aan ons leven. Passief vermaakt houdt ons weg van betekenisvolle relaties met de wereld en anderen. Wanneer mensen zich terugtrekken op zichzelf en niet actief handelen in de wereld, zorgt dit bij Arendt voor een *'toename van wereldloosheid'* en een *'verdampen van tussenruimte'* (*'in-between'*) (p.44) Door handelen louter op te vatten als doel-middel categorie degradeer je het doen en laten van mensen. De betekenis en zin van doen ligt in het doen zelf. Het leven is minder een product dat moet worden vervaardigd, dan een praxis, die dag na dag geleefd en ervaren wordt. Arendt uit dan ook een kritiek op de moderne psychologie die helpt mensen het leed dat zij ervaren in zichzelf op te lossen. Het leed dat mensen ervaren is bij Arendt een *'lijden aan de wereld'* en kan alleen opgelost worden door de wereld te veranderen, met z'n allen. De moderne psychologie werkt aan de mens, in plaats van aan de wereld-vernietiging zelf.

Arendt wil dat mensen zorg dragen voor relaties zodat er iets gemeenschappelijks kan bestaan. De mens lijdt aan *'relatieloosheid'* (niet willen of kunnen in relatie staan met anderen en de wereld). Hier zie ik

aanknopingspunten met Buber en Trüb. De therapeut moet de mogelijkheid bieden om opnieuw die relatie te kunnen aangaan. Dit is niet alleen een genezen van het individu in kwestie, maar tegelijkertijd van de wereld als tussenruimte. De moderne tijd wordt volgens Arendt dan ook gekenmerkt door wereldvernietiging in plaats van zelfvernietiging (p.46). Door een scherpe scheiding tussen subject en object (subjectief: ervaring, objectief: wetenschap/waarheid) is er geen plaats meer voor het *'in-between'*. Wat niet kan worden gevat met moderne technieken van wetenschap wordt afgedaan als niet voor kennis toegankelijk, en dus niet bestaand. De link naar de biomedisch georiënteerde psychiatrie lijkt makkelijk gemaakt. Psychisch lijden gaat over hersenziekten in plaats van ervaring en een complexe geschiedenis en situatie van het individu. Beleving en ervaring doen er weinig toe, diagnosticeren en genezen des te meer. Ik ben juist van mening dat je als hulpverlener bij de beleving moet beginnen. Dat is waar de hulpvraag begint. Tussenruimte ontstaat in en door de beleving en niet door het maken van een hersenscan.

In de *Deviant* van september 2007 (nummer 54) staat een artikel van psychiater Detlef Petry waarin hij zich kritisch uit laat over de nieuwe weg die de psychiatrie inslaat. Het betreft een weg waarin de managers het voor het zeggen hebben en er vooral geld verdiend moet worden, ten koste van de patiënten en mensen die met hun hart in de zorg werken. In deze kritiek kan ik me helemaal vinden. Tijdens mijn stage bij Doortje Kal heb ik Detlef Petry persoonlijk mogen ontmoeten en hem horen praten over en met zijn patiënten op Vijverdal (Maastricht). Over deze bijzondere man, die met er met hart en ziel voor zijn patiënten is, werd een documentaire gemaakt voor de televisie⁸. Ook schreef Petry verschillende boeken over zijn visie op goede zorg voor (vooral chronisch) psychiatrische patiënten. Petry benadrukt het belang van 'er zijn' voor de cliënt wanneer dat nodig is, juist wanneer er niks anders meer te doen is. Aan de zorg voor chronische patiënten valt weinig 'eer' te behalen, er is vaak weinig dat je kunt doen voor deze mensen in

---

⁸ De documentaire *Uitbehandeld, maar niet opgegeven* (NCRV Dokument) werd verschillende malen uitgezonden op de Nederlandse televisie, de eerste keer in 2004

termen van behandelen en genezen. Petry vind het vooral belangrijk dat hij er voor zijn patiënten kan zijn op het moment dat dit nodig is. In de documentaire zie je hem bijvoorbeeld bij een heel verdrietige vrouw zitten, hij houdt haar vast, praat tegen haar, blijft bij haar op een moment dat zij het moeilijk heeft. In het artikel in *Deviant* hekelt Petry de verdere protocolisering van de psychiatrische zorg middels ‘diagnose behandel combinatie’ systemen en het schrijven van tijd. Hij vindt dat de *‘relaties tussen patiënten, hun familie en hulpverleners, die zich dikwijls over de jaren uitstrekken, moeten gezien worden als de kern van iedere psychiatrische praktijk’* (Petry, in *Deviant* 54, p.7). Deze visie op hulpverlening in de psychiatrie spreekt mij bijzonder aan en heeft mij mede geïnspireerd tot het schrijven van deze scriptie.

Samenvatting

In deze inleiding heb ik het onderwerp van mijn scriptie uiteengezet. Daarbij heb ik duidelijk willen maken hoe ik tot dit onderwerp gekomen ben en wat de doelstelling van mijn onderzoek is. Vervolgens heb ik de verschillende aandachtsgebieden van de scriptie geïntroduceerd en een aantal belangrijke begrippen uiteengezet. Daarbij heb ik ook duidelijk gemaakt wat de bredere maatschappelijke context van mijn onderzoek is. Centraal in de scriptie staat een kwaliteit van de relatie tussen hulpverlener en cliënt, een kwaliteit die ik tussenruimte noem. Die tussenruimte heb ik zelf ervaren tijdens mijn stages en werk en herkend in literatuur. Mijn onderzoek is erop gericht geweest mijn eigen ervaring en idee over de tussenruimte verder te bestuderen, verbreden en verdiepen. In het volgende hoofdstuk zal ik het gedachtegoed van Martin Buber, mijn belangrijkste inspiratiebron uit de literatuur, verder uitwerken met het oog op de tussenruimte.

Martin Buber

'Voor de mens is echter karakteristiek dat hij steeds weer besef kan hebben van de ander, als degene die tegenover hem staat en tegenover wie hij zelf staat. Hij heeft besef van de ander, als van iemand die vanuit een zelf-zijn tot hem in relatie staat en tot wie hij vanuit zijn zelf-zijn in relatie staat.'

(Martin Buber, 2007, p.57)

Inleiding

Zoals eerder gezegd is Martin Buber een grote inspiratiebron voor mij geweest tijdens mijn studie en stages, maar ook in mijn persoonlijk leven. De geschriften van Buber vertegenwoordigen iets wezenlijks voor mij. Ik zal proberen in dit hoofdstuk uiteen te zetten wat voor wezenlijks Buber mij te vertellen heeft. Omdat het werk van Buber niet los te zien is van zijn persoonlijk leven geef ik allereerst een korte introductie van de persoon die Martin Buber was. Vervolgens zal ik de voor deze scriptie belangrijke thema's uit zijn werk uiteenzetten.

Korte levensgeschiedenis

Martin Buber (1878-1965) is één van de grote en invloedrijke Joodse denkers van de twintigste eeuw. Hij wordt geschaard onder de zogenaamde 'dialogische filosofen'. Andere denkers in deze stroming zijn Frans Rosenzweig, Abraham Joshua Heschel, Hermann Cohen en Emmanuel Levinas. Buber wordt in 1878 in Wenen geboren. Als hij drie jaar oud is scheiden zijn ouders van elkaar. Vanaf dan zal hij het grootste deel van zijn jeugd bij zijn grootouders in Lemberg (Polen) doorbrengen. De grootvader van Martin Buber, Salomon Buber, is een zeer welgesteld man en een groot geleerde en onderzoeker op het gebied van de 'midrashim' (actualiserende vertolkingen van de Bijbel). De grootvader studeerde onafgebroken en was zeer spiritueel geïnteresseerd. De grootmoeder van Buber las veel en had de gewoonte de voor haar belangrijke passages uit een boek tussen de uitgaven en inkomsten in een huishoudboek over te schrijven en ze hardop uit te spreken. Buber zou later zeggen dat hij toen voor het eerst ervoer wat het betekende om iets werkelijk uit te spreken. Buber is door zijn beide grootouders, ieder op een geheel eigen wijze, sterk beïnvloed. De grootvader was zijn voorbeeld in filologische arbeid, de grootmoeder in denkbeelden over het dialogisch principe en de ontmoeting. Je zou ook kunnen zeggen dat

de grootvader symbool staat voor het denken en de wetenschappelijke arbeid en de grootmoeder voor het spreken, twee noties die in het latere werk van Buber veelvuldig terugkomen. Voor Buber is het spreken meer waardevol dan het denken, omdat in het spreken de relatie met de ander bestendigd kan worden.

Via zijn vader maakte Buber kennis met het chassidisme en de geestelijk leiders van deze joodse traditie, de 'tsaddikiem'. Buber zou later veel schrijven over het chassidisme vanuit een gevoelde geestesverwantschap met deze spirituele traditie. De moeder van Buber was de grote afwezige in zijn jeugd. Jaren later, wanneer hij zelf al getrouwd is en kinderen heeft, zal hij haar terugzien en beseffen dat de relatie met zijn moeder voor hem symbool staat voor de 'mismoeting' tussen mensen. Buber gaat als achttienjarige filosofie studeren in Wenen, maar is in eerste instantie vooral gegrepen door het theater. Wat hem hier boeit is het 'op de juiste wijze gesproken mensenwoord'. Je zou kunnen zeggen dat Buber zich hier al bewust was van het dialogische principe waarover hij later *Ik en Jij* zou schrijven. Wanneer Buber later in Zurich gaat studeren volgt hij colleges filosofie, filologie, germanistiek, literatuur- en kunstgeschiedenis en zelfs psychiatrie en economie. Hier leert hij ook zijn vrouw, Paula Winkler, kennen. Zij heeft als niet-jodin op zijn geestelijke ontwikkelingsweg altijd met hem meegeleefd en daarbij was haar inspirerende en vormende invloed op het werk van Buber groot. Uit de vele briefwisselingen tussen Buber en zijn vrouw blijkt dat ze een zeer harmonieus en liefdevol huwelijk hadden en veel respect voor elkaar hadden.⁹ Hoewel Buber promoveert in de filosofie en kunstgeschiedenis heeft hij nooit veel op gehad met de academische wereld. In zijn latere leven heeft Buber verschillende functies aan universiteiten bekleed, maar zijn hart lag bij de volksontwikkeling, zoals in het Vrije Joodse Leerhuis in Frankfurt waar hij zijn carrière als docent begon. In 1938 ziet Buber zich genoodzaakt te emigreren uit Duitsland. Hij gaat naar Palestina (Israël) en blijft daar de

---

⁹ Een groot aantal brieven van Martin Buber zijn verzameld in *The letters of Martin Buber: A life of dialogue*, uitgegeven in de *Martin Buber library* (1991) onder redactie van Nahum N. Glatzer en Paul Mendes-Flohr.

rest van zijn leven wonen. Buber zet zich actief in voor de vrede tussen de Arabieren en de Israëliërs. Hij is overtuigd van de grote betekenis van het echte gesprek voor de vrede. *'Ik geloof ondanks alles dat de volken in deze tijd tot een gesprek, een echt gesprek met elkander kunnen komen. Een echt gesprek is er een waarin ieder van de partners de ander, ook wanneer hij een tegengesteld standpunt inneemt, als deze existente partner ziet, erkent en bevestigt; alleen zo kan de tegenstelling weliswaar stellig niet uit de wereld geholpen, maar wel op menselijke wijze geschikt en naar een oplossing toegebracht worden.'* (Hartensveld,1993, p.19)¹⁰ Wat mij bijzonder aanspreekt, en wat ook uit bovenstaand citaat blijkt, is dat Buber zich niet alleen als filosoof bezighield met abstracte zaken, maar dat hij zich actief bezig hield met maatschappelijke vraagstukken en zich 'in de wereld' begaf om zich persoonlijk in te zetten voor zaken die hij belangrijk vond. Het ging Buber in de eerste plaats om die praktijk, wanneer hij de filosofie daarvoor moest benutten dan deed hij dat.

Opvallend aan de geschriften van Buber zijn de vele beschrijvingen van persoonlijke ervaringen. Vooral in *Dialogisch leven* (2007), een verzameling van geschriften die Buber wijdde aan dit principe dat het hart vormt van zijn visie op mens en wereld, zijn deze autobiografische fragmenten sterk aanwezig. Het denken van Buber is, zonder twijfel, sterkt gevormd door zijn persoonlijke levensgeschiedenis en levensovertuiging. Het Jodendom is een betrekkingreligie, wat betekent dat de (persoonlijke) relatie (met God) een belangrijke plek inneemt. Juist het feit dat de geschriften niet louter abstract theoretisch van aard zijn, maar eerder een persoonlijke visie op het leven verwoorden¹¹, maakt ze voor mij waardevol. De woorden van Buber spreken mij op een heel directe manier aan, zonder dat ik ze allemaal rationeel kan begrijpen of plaatsen, weet ik dat ze belangrijk zijn. De woorden spreken niet alleen tot mij als 'denker' of student, maar vooral ook tot mij als (mede)mens. Hieronder volgt een uiteenzetting van de voor mij belangrijkste thema's uit

¹⁰ Bij de beschrijving van de persoonlijke levensgeschiedenis van Buber heb ik veelvuldig gebruik gemaakt van de inleiding in het boek van Frans Hartensveld (1993), *De mystiek van de ontmoeting: De betekenis van het dialogische principe in het denken van Martin Buber*.

¹¹ Waaijman (1990) stelt letterlijk dat *Ich Und Du* primair de verwoording is van de eigen geloofsovertuiging van Buber (*De mystiek van ik en jij*, p.93)

het gedachtegoed van Buber.¹² Het gedachtegoed van Buber kan abstract zijn, maar aan het einde van dit hoofdstuk hoop ik het aan de hand van voorbeelden en toepassing op de praktijk van de hulpverlening gemakkelijker inzichtelijk te maken.

Een ontologie van ik en jij

In het in 1923 voor het eerst verschenen boek *Ik en Jij* heeft Martin Buber zijn bestaansvisie op de werkelijkheid systematisch verwoord. Buber spreekt van een ontologie, een zijnsleer van Ik en Jij. *Ik en Jij* is een verhandeling over de relatie tussen mens en wereld, tussen mens en mens en tussen mens en God. Het boek wordt gezien als een sleutel tot het gehele oeuvre van Buber. Kees Waaijman heeft in 1990 een nieuwe vertaling van *Ich und Du* gepubliceerd met daarbij een inleiding, uitleg en doordenking van het systeem dat eraan ten grondslag ligt. Hij stelt dat *Ik en Jij*, voor Buber geen literair werk was als zovele andere, maar de *'noodzakelijke kennis- en belevingsgrondslag voor de nieuw te scheppen gemeenschapsvernieuwing'* (Waaijman,1990, p.90). Hoewel Buber in eerste instantie een filosofisch denksysteem voor ogen had met het boek, kwam hij steeds meer tot de verwoording van zijn eigen ervaring.

Waaijman stelt dat er twee constanten zijn in de interpretatie van Buber van de werkelijkheid. Dat zijn een spanningsveld tussen de 'oude wereld' en de 'nieuwe wereld'. Buber wil krachtig mee werken aan het tot stand brengen van die nieuwe wereld. De nieuwe wereld is een wereld waarin mens en wereld een nieuwe verhouding tot elkaar moeten krijgen.¹³ Deze nieuwe verhouding wordt volgens Buber gedragen door en is een openbaring van een nieuwe verhouding met het absolute (God). Het spanningsveld komt

¹² Buber is voor mij inspiratiebron en om zijn bestaansvisie te begrijpen kun je niet om zijn hoofdwerk *Ik en Jij* heen. Ik heb hier echter geen integraal onderzoek naar *Ik en Jij* gedaan, maar thema's uit zijn werk gelicht die voor de scriptie van belang zijn.

¹³ Buber schreef *Ik en Jij* na de Eerste Wereldoorlog vanuit de ervaring dat de mens er 'niks van maakt' en de hoop op een andere, betere, omgang met elkaar.

voort uit een tweevoudigheid, uit twee manieren van leven die volgens Buber bestaan. De eerste manier is die van een afgescheiden, intellectueel leven of 'waarheid'. Dit is de manier van leven die Buber in de oude wereld ziet. De tweede is die van een scheppend en belevend leven of 'werkelijkheid'. Deze tweede manier van leven heeft Buber voor ogen voor de nieuwe wereld. Hier kun je weer de tegenstelling tussen denken en spreken (grootvader en grootmoeder) terug zien. In bovenstaand contrast van twee werelden ziet Buber zichzelf gesitueerd wanneer hij *Ik en Jij* schrijft. Buber heeft hoge verwachtingen van een cultuuromslag in de richting van een leven in werkelijkheid. Deze tweedeling komt steeds meer centraal te staan bij Buber en uiteindelijk wordt in *Ik en Jij* de wereld zelfs afhankelijk van de menselijke houding ertoe. De werkelijkheid wordt afhankelijk van de keuze van de individuele mens om te leven in ik-het of ik-jij relaties. De houding van de mens is bepalend voor de tweevoudige wereld. De houding van ik-het noemt Buber ervaren, dit is de houding die alles op zichzelf betreft. De andere houding noemt hij de betrekking met het jij. De verhouding van mensen naar elkaar en naar de wereld is bij Buber belangrijk, maar verhouding is nog geen relatie. Bij verhouden tot gaat het om een persoon die zich verhoudt tot een ander of tot de wereld. Bij relatie gaat het om wat er zich tussen de personen, of tussen de persoon en de wereld, gebeurt. Verhouding is iets van één persoon tot iets of iemand anders, relatie kan alleen ontstaan tussen personen (of tussen persoon en wereld) als iets gezamenlijks.

In het eerste deel van *Ik en Jij* zet Buber de grondwoorden Ik-Jij en Ik-Het uiteen, het gaat dan om de relatie van de mens tot de wereld. In het tweede deel gaat hij verder in op de Ik-Jij relatie, de relatie tussen mensen. In het derde deel wordt de relatie tussen mens en God uiteengezet. In de volgende paragraaf zal ik de grondwoorden Ik-Jij en Ik-Het verder uitleggen.

De tweevoudige houding van de mens

Volgens Buber heeft de mens een tweevoudige houding naar de wereld. Deze houding komt voort uit de tweevoud van grondwoorden die de mens kan spreken. Grondwoorden staan niet voor dingen, maar voor verhoudingen. Ze zeggen niet iets wat buiten hen bestaat, maar wanneer ze gesproken worden bevestigen ze een 'bestendigheid'. De grondwoorden zelf stichten een werkelijkheid. (Buber, 2003, p.7) Het ene grondwoord is het woordpaar Ik-Jij, het andere grondwoord is het woordpaar Ik-Het. Voor Ik-Het kan ook Ik-Hij of Ik-Zij gelezen worden. Hieruit volgt voor Buber dat de mens tweevoudig is, omdat het Ik van het grondwoord Ik-Jij een ander ik is dan die van het grondwoord Ik-Het. Wanneer 'Jij' wordt gesproken wordt ook altijd het grondwoord Ik-Jij meegesproken. Wanneer 'Het' (of 'Hij' of 'Zij') wordt gesproken wordt ook altijd het grondwoord Ik-Het meegesproken. Het grondwoord Ik-Jij kunnen mensen alleen maar met heel hun wezen uitspreken. Het grondwoord Ik-Het kunnen mensen nooit met heel hun wezen uitspreken. Dat betekent ook dat er geen Ik is zonder Ik-Jij of Ik-Het. Ik bestaat alleen in relatie tot een ander. Wanneer je ik zegt, bedoel je altijd ik in relatie tot jij of het.

Het verschil tussen Ik-Jij en Ik-Het is voor Buber, en voor deze scriptie, van groot belang. Een Ik-Jij relatie is een relatie waarin ik de wereld of de ander niet tot object maak, maar waarin ik in relatie sta met de ander. In een Ik-Het relatie maak ik de ander wel tot object, tot een begrensde 'iets' waartoe ik mij verhoud, maar waar ik niet mee in relatie sta. Buber maakt een verschil tussen 'ervaren' en 'in relatie staan'. Bij ervaren maak ik de ander tot object; ik ervaar het. Wie ervaart, heeft volgens Buber geen deel aan de wereld. *'De ervaring is immers 'in hem' en niet tussen hem en de wereld. De wereld heeft geen deel aan de ervaring. Zij laat zich ervaren, maar het gaat haar niet aan, want zij draagt er niets toe bij en haar overkomt niets ervan.'* (Ik en Jij, p.10) Het grondwoord Ik-Het sticht een wereld als ervaring. Het grondwoord Ik-Jij sticht de wereld van de relatie. De wereld van de relatie kan zich in drie sferen manifesteren. De eerste sfeer is de relatie tussen mens en wereld (leven met de natuur), dit is een relatie die aan de taal

vooraf gaat. De tweede sfeer is die van de relatie tussen mensen. Deze relatie is openlijk; door de taal kunnen we Jij zeggen en ontvangen. De derde sfeer is die van de relatie tussen de mens en het geestelijke (God). Buber spreekt van een 'eeuwig Jij' met betrekking tot deze laatste sfeer. Er is hier geen taal, maar het Jij openbaart zich wel aan ons. In deze scriptie gaat het vooral over de tweede sfeer, over de relatie tussen mensen. Relatie is bij Buber wederkerigheid. Wanneer ik tot een ander mens spreek als Jij, dan is die ander geen object voor mij, maar ga ik in de relatie staan en is er, wanneer die ander mij ook als Jij aanspreekt, sprake van wederkerigheid. *'De mens tot wie ik Jij zeg, ervaar ik niet. Maar ik sta met hem in de relatie, in het heilige grondwoord. Pas als ik daaruit treedt, ervaar ik hem weer. Ervaring is Jij-verte.'* (p.14) Een relatie tussen Ik en Jij is een relatie waarin schijn en bedrog niet aanwezig zijn, waarin Ik de ander volledig tegemoet treedt, zonder vooroordelen en verwachtingen of verborgen agenda en waarbij ik de ander volledig aanvaard zoals hij of zij is. Een dergelijke Ik-Jij relatie kan ook bestaan zonder dat die ander het merkt, zonder dat er sprake is van een gesprek of zelfs oogcontact. Hieronder een voorbeeld van zo'n ervaring die ik zelf heb meegemaakt.

In de gemeentebibliotheek in de stad zit ik aan een tafeltje te lezen. Een oude man komt aan een tafeltje naast mij zitten met een krant en een dienblaadje met warme chocolademelk en appeltaart. Ik blijf minuten lang kijken hoe hij zijn chocolademelk drinkt, zijn taartje eet en de krant leest. Ik voel blijdschap en ontroering. Nog steeds wanneer ik eraan denk krijg ik bijna tranen in mijn ogen. Deze man ontroerd mij door zijn kwetsbaarheid, de manier waarop hij zijn warme chocolademelk drinkt en appelgebak eet, zijn krantje leest en, heel voorzichtig en langzaam, opstaat en weer naar buiten loopt. Zijn verschijning is opmerkelijk, kwetsbaar op deze plek waar het drukke leven van studenten en werkende mensen zich afspeelt. Het is alsof die man in een stilte beweegt, alsof hij niet helemaal mee draait in de wereld om hem heen. Ik ben geraakt, heb geen gedachten of oordelen over wat ik zie, maar voel wat in mij geroerd is.

Hoewel ik met betrekking tot bovenstaande ervaring wel spreek over tussenruimte, ben ik me ervan bewust dat er geen sprake is van echt (wederkerig) contact tussen mij en de ander; ik blijf toeschouwer. Misschien gaat het hier eerder om een mogelijkheid tot tussenruimte. De tussenruimte

had misschien kunnen ontstaan wanneer ik, vanuit mijn geraakt zijn door de ander, had gesproken.

Ik-Het is een woord van splitsing, terwijl Ik-Jij gaat over verbondenheid. Buber schrijft dat de ik-jij relatie vooraf gaat aan het ik. Ik besta niet zonder relatie. Ik-Het ontstaat juist uit het ik, het heeft niets met relatie te maken. Ik-Jij staat voor Buber gelijk aan aanwezig zijn, present zijn, tegenwoordigheid. In louter tegenwoordigheid is echter niet te leven. Dat zou een mens niet vol kunnen houden, omdat het te intens is om voortdurend in tegenwoordigheid te leven. Een leven kan wel gevuld worden met Ik-Het ervaren. Dit is echter niet een leven dat nastrevenswaardig is bij Buber. Het is een arm leven. *'In alle ernst van de waarheid, jij: zonder Het kan de mens niet leven. Maar wie alleen daarmee leeft, is niet de mens.'* (p.43) Ik-ervaren, bijvoorbeeld in de zin van kennis verwerven, is niet onbelangrijk. Wetenschappelijk en esthetisch begrijpen zijn nodig en nuttig. Het is dus niet per definitie verkeerd, maar alleen wanneer het overheersend wordt. (p.55) Bovendien zijn ze voor Buber zelf nodig geweest om zijn werk nauwgezet te kunnen doen en te schrijven over de waarheid van de relatie. Die waarheid gaat echter het begrijpelijke te boven, omsluit deze zelfs. Dit maakt dat Buber het moeilijk gehad heeft om zijn ontologie aan het papier toe te vertrouwen. Hij wilde iets verhelderen en nauwgezet beschrijven wat eigenlijk niet in termen van begrijpen en ervaren te vangen is. Het werk van Buber heeft dan ook vaak de vorm van een gesprek of een aanwijzen van datgene wat hij bedoelt.

Bij het schrijven van mijn scriptie ervaar ik zelf ook deze moeilijkheid; ik probeer iets onder woorden te brengen, iets wat uiterst basaal aanwezig is in het leven, maar moeilijk te vangen is in een wetenschappelijke taal. Daar waar men geprobeerd heeft deze werkelijkheid in een systeem te vangen, gaat haar rijkdom en diepte, naar mijn mening, verloren. Deze ervaring heb ik bijvoorbeeld wanneer ik het werk van Carl Rogers lees. Rogers is een Amerikaanse psychotherapeut die op latere leeftijd kennis maakte met het werk van Buber. Rogers zag overeenkomsten tussen de ik-jij relatie van Buber en de relatie zoals hij die ervaarde in de therapie met zijn cliënten.

Over Rogers en de gelijkenissen met Buber schrijf ik in het volgende hoofdstuk.

Waarachtige ontmoeting

Aan het einde van de *Autobiografische fragmenten* uit *Dialogisch leven* (2007) vat Buber samen wat voor hem het voornaamste resultaat is geweest van alle ervaringen en beschouwingen uit zijn leven: *'mens zijn is het tegenoverstaande wezen zijn'* (p.56). Dit 'tegenover staan' is waar het uiteindelijk op aan komt voor Buber. Het gaat Buber hierbij om een waarachtige ontmoeting waarbij de ene mens tegenover de andere existeert als zijn andere, waarin hij of zij volledig Jij kan zeggen tegen de ander, en waarin deze in staat is in gemeenschappelijke presentie zowel er tegenover stand te houden als de gemeenschappelijkheid te bevestigen. Voor een waarachtige ontmoeting is dus nodig dat de ene mens de ander ziet en erkent als werkelijk anders dan zichzelf en dit 'tegenover' laat zijn, en dat de ene mens de ander als gelijkwaardig aan zichzelf ziet en erkent en dus de gemeenschappelijkheid laat zijn. Waar dit 'tegenoverstaand toegewende zelf-zijn' niet wordt geleefd, is de mens als sfeer volgens Buber nog niet verwerkelijk. Het komt erop neer dat je geen volkomen mens kunt zijn, wanneer je niet in waarachtige ontmoeting met anderen kunt zijn. *'Het menselijke impliceert steeds opnieuw het voltrekken van de ontmoeting, die in aanleg in het Zijn van de wereld gegeven is.'* (p.58) Waar Buber spreekt van een waarachtige ontmoeting lees ik tussenruimte.

In *Ich und Du* gebruikt Buber het woord *'Gegenseitigkeit'* om het verhoudingsgeheel (grondwoord) te verwoorden. Waaijman vertaalt het woord als *tegeninnigheid*. (Waaijman, 1990, p.266) Hij stelt dat *'Gegenseitigkeit'* als verwoording van de verhouding twee hoofdelementen bevat. Als eerste is dat het element van wisselwerking. Een onmiddellijke betrekking is de inwerking van jij naar ik, terwijl in die inwerking het ik terugwerkt op het jij. *'Gegenseitigkeit'* betekent zo gezien het tegen elkaar ingaan van twee werkingen binnen een contact. Vertaald naar de praktijk van de hulpverlening kun je

zeggen dat het erom gaat dat je als hulpverlener niet alleen luistert en mee gaat met de ander, maar ook iets tegenover het verhaal van de ander zet en daarmee jezelf inbrengt. Juist door een 'tegenover' te zijn voor de ander kun je bij iets nieuws of verrassends uitkomen. Wanneer dit tegenover staan van twee kanten komt kan er sprake zijn van wederkerigheid. Als tweede bevat *'Gegenseitigkeit'* het element van het tussen. Het verwijst dan naar de tussenruimte in het contact. Die tussenruimte is transcendent aan beide mensen in het contact. Buber stelt in *Ik en Jij* dat de mens op een andere manier te maken heeft met een ander mens dan met een voorwerp. Dit noemt Buber de *structuur* van de betrekking (de vorm van de wisselwerking, bijvoorbeeld spreken). Deze structuur is echter niet bepalend voor de *zin* van de betrekking. De zin van de betrekking is de *'Gegenseitigkeit'*. *Zin* is hetzelfde als *tussen* en *geest* voor Buber. Daaruit is op te maken dat de relatie tussen mens en wereld en mens en mens weliswaar een andere structuur heeft, maar dat het *tussen* in beide kan ontstaan. Ik denk dat de meeste mensen dit zullen herkennen, bijvoorbeeld in de ervaring die je kunt hebben wanneer je alleen in de natuur bent en je 'in het moment aanwezig' voelt, als een direct aanvoelen en ontmoeten van wat om je heen is, en diezelfde ervaring van ontmoeting in relatie tot een ander mens.

Afstand en relatie

Om tot een waarachtige ontmoeting te kunnen komen en de relatie tussen Ik en Jij te bestendigen is het eerst nodig om een bepaalde afstand te hebben van de ander. In een essay genaamd *Afstand en relatie* heeft Buber het over de tweevoudigheid die ten grondslag ligt aan mens zijn. Het zijn twee soorten bewegingen. De eerste beweging is die van op afstand zetten. Afstand is gelijk aan Ik-Het. De tweede beweging is in relatie gaan. Deze beweging is gelijk aan Ik-Jij. De eerste beweging is noodzakelijk voor de tweede om te ontstaan; een relatie aangaan is alleen mogelijk met iemand die op afstand is geplaatst of, beter, iemand die een onafhankelijke positie heeft. Wanneer er afstand is blijft er ruimte over voor relatie om te ontstaan. Buber voegt daaraan toe dat

alleen voor de mens een onafhankelijke positie is weg gelegd (en niet voor dieren bijvoorbeeld) (Buber Agassi¹⁴, 1999, p.4) Buber geeft de mens een speciale plek in de wereld. Eigenlijk begint de wereld in of door de mens, want het is de mens die de aaneenrijging van ervaringen en zaken een eigen bestaan toedicht. *'It is only man who replaces this unsteady conglomeration, whose constitution is suited to the lifetime of the individual organism, by a unity which can be imagined or thought by him as existing for itself. With soaring power he reaches out beyond what is given him, flies beyond the horizon and the familiar stars, and grasps a totality. With him, with his human life, a world exists.'*(p.5) Na deze eerste beweging, waarin de mens de wereld op afstand zet kan de tweede beweging ontstaan, namelijk dat de mens in relatie treedt tot de wereld. Deze eerste en tweede beweging dienen niet gezien te worden als werkelijke gebeurtenissen in de tijd. Het is immers niet mogelijk om de eerste beweging te denken zonder de tweede: het is niet mogelijk te denken over een bestaan tegenover de wereld dat niet tegelijkertijd ook een houding is naar die wereld, wat betekent een houding in relatie tot. Ter vergelijking: een dier heeft geen weet van de relatie tussen hem en de wereld omdat je niet in relatie kunt staan tot iets dat niet gezien wordt als anders van jezelf en op zichzelf bestaand. *'Only the view of what is over against me in the world in its full presence, with which I have set myself, present in my whole person, in relations - only this view gives me the world truly as whole and one.'* (p.7) Buber maakt het onderscheid in dit artikel tussen mens en dier (of plant of ding), omdat de mens het andere of de ander tot op zichzelf bestaand maakt, als anders dan ik en los van mij. Een dier ziet geen wereld, het ziet alleen zaken die voor hem op dat moment van nut zijn. Het zal deze zaken echter niet bewaren en een naam geven, tot gereedschap maken. (p.9) Er is geen continuïteit die op zichzelf staat en los van het zelf bestaan blijft. Voor de mens bestaat er zoiets als een wereld die er is voor zichzelf en waarmee het mogelijk is een relatie aan te gaan. (p.7)

In de relatie tussen twee mensen wordt de tweevoudige houding het meest duidelijk. In deze relatie namelijk gebeurt er iets wat Buber wederkerigheid noemt. Daarbij is de taal van uiterst belang. *'To speak to others is something essentially human, and is based on the establishment and acknowledgement of the independent terms of the other with whom one fosters relations, addressing and being addressed on this very basis.'* (p.14) Werkelijke conversatie, en daarmee iedere werkelijke verwerkelijking van relatie tussen mensen, betekent de acceptatie van de ander als ander (anders dan ik). (p.13) Werkelijke relatie ontstaat alleen wanneer ik de ander volledig kan zien als ander en dat kan accepteren. Tegelijkertijd accepteer ik mezelf dan volledig als wie ik ben en anders dan de ander. In de werkelijke ontmoetingen die zo ontstaan komt het menselijk leven pas volledig tot zijn recht volgens Buber. In een dergelijke relatie kan de mens ook leren. *'There man learns not merely that he is limited by man, but his own relations to truth is heightened by the other's different relations to the same truth - different in abundance with his individuation, and destined to take seed and grow differently. Men need, and it is granted to them, to confirm one another in their individual being by means of genuine meetings. But beyond this they need, and it is granted to them, to see the truth, which the soul gains by its struggle, light up to the others, the brothers, in a different way, and even so be confirmed.'* (p.14) Dit laatste is uiterst belangrijk wanneer we gaan kijken naar de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Werkelijke relatie bestaat dus uit twee dingen: bevestiging van de ander als ander en het kunnen zien en leren van de waarheid. Dit is iets dat een hulpverlener, naar mijn idee, hoort te doen: bevestigen van de ander in zijn of haar anders zijn en een andere kijk op de werkelijkheid inzichtelijk maken, iets tegenover of naast de werkelijkheid van de cliënt zetten zodat er (innerlijk) ruimte ontstaat en beweging mogelijk is. Dit tegenover staan is niet altijd harmonieus of gemakkelijk, het kan ook confronterend zijn. Juist de confrontatie kan verandering brengen. In de interviews met hulpverleners in hoofdstuk vier komt die confronterende kant van het tegenover zijn uitgebreid aan de orde.

---

¹⁴ Judith Buber Agassi heeft een aantal essays en artikelen van Buber gebundeld. De teksten waar ik naar verwijs zijn van Martin Buber, het boek waarin de teksten staan van Judith Buber Agassi.

Een offer brengen

Jij zeggen tegen een ander en een tegenover bieden is niet altijd gemakkelijk, het kan een waagstuk zijn. Om jij te kunnen zeggen moet je een offer brengen. Het offer betreft jezelf, want alleen met je hele wezen kun je Jij zeggen. Dat betekent dat je niks van jezelf achterhoudt voor de ander, dat je jezelf niet spaart en iets waagt voor de ander. Zeker in een hulpverlenerrelatie ben je er voor de ander, niet voor jezelf en voor jouw zelfbehoud. Door bijvoorbeeld het leed van de ander aan te horen en je daardoor te laten raken spaar je jezelf niet. Een werkelijke ontmoeting kan alleen ontstaan wanneer je met je hele wezen in relatie staat tot de ander. De ontmoeting is zowel actief als passief, actief omdat ik het ben die Jij moet zeggen, passief omdat ik nooit alleen een relatie kan hebben of maken en ontvankelijk moet zijn voor de ander. De ander moet ook Jij zeggen tegen mij. *'De relatie tot het Jij is direct. Tussen Ik en Jij staat geen theorie, geen voorkennis en geen fantasie; en de herinnering zelf verandert, omdat het vanuit het afzonderlijke zijn in het geheel valt. Tussen Ik en Jij staat geen doel, geen begeerte, geen vooruitlopen; en het verlangen zelf verandert, omdat het vanuit de droom in de verschijning valt. Al het indirecte is een hindernis. Alleen waar het indirecte wegvalt, geschiedt de ontmoeting.'* (Buber, 2003, p.17) Het gaat in bovenstaand citaat om directheid en echtheid van beide kanten. Wanneer er een werkelijke ontmoeting ontstaat vanuit die directheid, dan spreekt Buber van een Ik-Jij relatie. Belangrijk is dat Buber het altijd heeft over de wereld waarin wij leven en over mensen zoals jij en ik. Buber heeft het niet over een ideeënwereld, maar over onze gewone dagelijkse werkelijkheid.

In het kader van mijn scriptie heb ik over Buber een gesprek gehad met Victor Kal. Kal is universitair hoofddocent wijsbegeerte aan de Faculteit Geesteswetenschappen, afdeling theologie en religiestudies, van de Universiteit van Amsterdam. Hij is zelf op latere leeftijd bekeerd tot het Jodendom en heeft de Joodse filosofen uitvoerig bestudeerd. Victor Kal wees mij in ons gesprek op het offer bij Buber. Om een Ik-Jij relatie te kunnen hebben is bij Buber een bepaalde voorbereiding nodig. Het gaat dan om een passieve of ontvankelijke houding waarin je je juist terugtrekt van de ander

om je te kunnen concentreren. Een Ik-Het relatie heeft die voorbereiding niet nodig. Het offer is bij Buber een 'op het spel zetten' en jezelf aan de ander toevertrouwen. Ik zet mijzelf op het spel in de Ik-Jij relatie, maar wel in het vertrouwen dat ik mij ook weer terugkrijg van de ander. Om dat te kunnen moet je niet te 'vast' in jezelf zitten, er is een bepaalde kwetsbaarheid nodig om dit te kunnen doen. Die kwetsbaarheid betekent wel dat je jezelf helemaal (met een ingevulde identiteit) kunt offeren. Wanneer ik mijzelf aan de ander geef, doe ik dit wel als mijzelf; ik laat mijzelf dus helemaal zien en houd niks achter. Juist door mijn hele identiteit te geven kan ik de ander van betekenis zijn. Zo ben je trouw aan jezelf door je te offeren. De ervaring van Elly Hoogeveen die ik in het vorige hoofdstuk heb geciteerd vind ik hier een goed voorbeeld van.

In gesprek met Victor Kal kwam ook het Godsidee bij Buber te sprake. Transcendentie is bij Buber niet afhankelijk van een God. De Ik-Jij relatie is er ook voor wie zonder Godsidee leeft. God of het eeuwige Jij is iets waar je als mens naar kunt streven om waar te maken, maar het is nooit helemaal haalbaar. Als mens leef je nooit omvattend bij Buber, het is altijd een 'op weg zijn naar'. Het eeuwige Jij kun je wel ervaren in de Ik-Jij relatie. Het heeft dan de vorm van een kunnen vertrouwen in concrete relaties met andere mensen. Kal omschrijft het als 'een relatie die de relatie draagt'. Je ontmoet iemand en beleeft die ontmoeting in een dieper perspectief. Dat is transcendentie of God bij Buber. Ik noem dit tussenruimte. Volgens Kal is het woord leegte zoals Eckhart dat gebruikt niet volledig toepasbaar op de God van Buber. Hoewel er bij Buber op een bepaalde manier geen ik meer is in de Ik-Jij relatie, is de identiteit van de personen wel nodig. Een offer zonder inhoud heeft geen zin: *'Iedere werkelijke relatie in de wereld berust op individuatie; dat is haar zaligheid, want alleen zo garandeert zij het elkaar kennen van verschillende mensen, en dat is haar grens, want zo ontzegt zij het volkomen kennen en het gekend-worden.'* (Buber, 2003, p.116) Het is van het grootste belang om trouw te zijn aan jezelf, juist wanneer je jezelf offert aan de ander. Bij Eckhart gaat het om werkelijk leeg zijn (als persoon) zodat de ruimte door God gevuld kan worden. Bij Buber omvat en bewoont God ons, maar wij hebben hem nooit in ons. (Buber, 2003, p.121) Bij Eckhart is er geen sprake van een offer van de eigen

identiteit ter wille van de ander of God, terwijl dit offer bij Buber juist essentieel is.

Buber is een optimistische denker. Door de ontmoeting wordt je bij Buber een vrij mens. Dit is een heel ander idee dan Levinas, die andere grote Joodse denker, voor staat. Hoewel beide denkers de ontmoeting als beslissend in het leven opvoeren, is er een groot verschil. Bij Levinas wordt je op je verantwoordelijkheid gewezen door de ontmoeting. De voorbereidende 'werkzaamheden' die bij Buber nodig zijn, vind je niet bij Levinas. Levinas wil de ander niet laten wachten; wanneer het gelaat van de ander jou treft dan ben je verantwoordelijk voor die ander. Jouw eigen identiteit doet er dan niet meer zozeer toe. Bij Buber is eerder sprake van een 'met jezelf bezig zijn' met het oog op de ontmoeting met de ander. Je zou hieruit op kunnen maken dat je bij Buber ook kunt leren om een Ik-Jij relatie aan te gaan. Wel is volgens Kal bij Buber sprake van een kwalitatief verschil in de mate waarin mensen ontvankelijk kunnen zijn voor de ander. Waar Kal spreekt van een kwalitatief verschil zou ik willen spreken van een talent. Ik denk dat sommige mensen het talent bezitten om, meer dan anderen, ontvankelijk te zijn voor een ander. Die ontvankelijkheid en de bereidheid om de ontmoeting met de ander aan te gaan brengen de tussenruimte dichtbij. Een hulpverlener die dit talent bezit kent de ervaring van de tussenruimte. Tussenruimte is dan geen zeldzaamheid, maar eerder een vanzelfsprekendheid of uitgangspunt om de ander te kunnen helpen.

Genezing door ontmoeting

Tot nu toe heb ik in dit hoofdstuk de visie van Buber op mens zijn uiteengezet zoals hij dit in zijn filosofische geschriften verwoordt. Het gaat Buber dan om 'gewone' mensen in hun alledaags leven. De verbinding die ik maak met geestelijke hulpverlening komt niet uit de lucht vallen. Buber heeft zelf bijzondere belangstelling gehad voor de geestelijke hulpverlening, in het bijzonder de psychotherapie die in zijn tijd sterk in de belangstelling stond.

Anderzijds is door hulpverleners zelf vaak aan Buber gevraagd was zijn gedachtegoed zou kunnen betekenen voor de praktijk van hun werk. Buber is, naast een korte periode tijdens zijn studie waarin hij colleges psychiatrie volgde en kennis maakte met chronisch psychiatrisch patiënten in de kliniek, zelf nooit praktisch werkzaam geweest als hulpverlener in de geestelijke gezondheidszorg. Wel heeft hij altijd veel interesse getoond in de verschillende beroepen in geestelijke zorg en herhaaldelijk zijn visie op psychologie, psychoanalyse en geestelijke hulpverlening uiteengezet. Ook zijn er briefwisselingen van Buber met Freud en Jung, hoewel hij deze nooit in levenden lijve heeft mogen ontmoeten. Daarnaast is Buber waarschijnlijk voor een heel aantal mensen wel een geestelijk raadsman geweest. Buber was gewoon mensen te ontvangen die graag met hem in gesprek wilden gaan; dit konden heel persoonlijke gesprekken zijn over de manier waarop mensen in het leven stonden of over keuzes die zij moesten maken. In die zin voelde Buber zich ook verwant met de Tsaddik, de geestelijk leider van de chassidische Joden. Tijdens zijn leven heeft Buber met een aantal therapeuten intensief van gedachten gewisseld en met één van hen, Hans Trüb, ontwikkelde zich een jarenlange vriendschap.

Hans Trüb was psychotherapeut en leerling van Jung. In het boek *Heilung aus der Begegnung* (1951) dat na de dood van Trüb verscheen, schreef Buber een inleiding. Die inleiding is voor mij een belangrijke tekst, omdat Buber hierin beschrijft hoe een hulpverlener volgens hem iemand met geestelijke problemen zou kunnen helpen. Buber stelt dat de beoefenaar van een geestelijk beroep te maken heeft met een paradox. Het beroep waarin deze paradox zich het meest laat gelden is volgens Buber wel dat van de psychotherapeut. Buber heeft het hier over de paradox van de therapeut die de aan hem toevertrouwde patiënt uit de crisis moet zien te redden, terwijl hij tegelijkertijd weet dat het juist de crisis is die hem zal helpen. Volgens Buber gaan vele professionals voorbij aan deze paradox en stellen zich tevreden met de methodiek en middelen die zij tot hun beschikking hebben. Zo niet Hans Trüb, die steeds weer op zoek ging naar juist die paradox en probeerde er mee uit te komen. Buber heeft bewondering voor de arts die '[...]ingespannen en onbevangen nadenkend ingaat op de actuele problematiek waarop hij attent gemaakt is, en

met de inzet van zijn hele persoon, levend en lijdend, tot steeds grotere helderheid ten aanzien van die paradox komt. (Buber, 1966, p.134) Op die manier verwierf Trüb zich volgens Buber een *geestelijk levenslot met zijn specifieke, aarzelende, tastende, tastend worstelende, moeizaam overwinnende, overwinnend bezwijkende, bezwijkend verlichte productiviteit.* (p.134) Buber erkent dat ook de advocaat, de leraar, de priester en de arts van het lichaam zich bewust moeten zijn wat het betekent om de zorg voor de noden en angsten van een ander mens op zich te nemen, in tegenstelling tot de niet geestelijke beroepen waarbij het 'louter' gaat om de bevrediging van behoeften. De psychotherapeut echter, *'wiens opdracht het is hoeder en genezer van zieke zielen te zijn, ontmoet telkens de naakte afgrond, de diepste labiliteit van het menselijk bestaan, die kwade toegift, die op de koop toe moest worden genomen bij de totstandkoming van dat proces, dat men in specifieke zijn psychica mag noemen; en hij ontmoet deze niet als priester, uitgerust met het heilige genademiddel of in elk geval met het heilige woord, maar eenvoudig als persoon, over niets anders beschikkend dan over de traditie van zijn wetenschap en de theorie van zijn school.'* (p.135)

Buber erkent dat het begrijpelijk is dat de therapeut de afgrond waarmee hij wordt geconfronteerd liefst zo snel mogelijk door objectivering, diagnosestelling en het opstellen van een behandelpunten tot een hanteerbaar iets wil maken. Dit zorgt voor houvast, maar het is niet altijd wat nodig is. De analytisch therapeut wordt in het objectiveren geholpen door het begrip van het onbewuste. Buber verstaat het onbewuste als een begrip dat is ontstaan vanuit de splitsing van lichamelijke en psychische verschijnselen. Elke inhoud van de menselijke existentie kan op ieder moment door de therapeut worden uitgelegd en behandeld als behorend tot het psychische. Deze opvatting van de menselijke existentie is volgens Buber echter niet juist, hoewel de patiënt vaak vol vertrouwen de behandeling tegemoet ziet en deze regelmatig succesvol is. Deze manier van geestelijke hulpverlening is vaak succesvol, totdat de therapeut *'in een bepaald geval, of in bepaalde gevallen, schrikt van datgene wat hij doet, omdat het vermoeden hem bekruipt dat er, tenminste in die gevallen, maar tenslotte misschien in alle, iets geheel anders van hem wordt gevraagd.'* (p.136) Dat andere dat van hem gevraagd wordt past niet in de gangbare opvatting van het beroep en kan de ordelijke uitoefening van dat beroep zelfs in gevaar

brenge. Buber bedoelt dat hij het geval aan de voorgeschreven 'verzakelijking' van de methode onttrekt en zelf *'afstappend van zijn door langdurige studie en ervaring verkregen en daardoor gegarandeerde beroepssuperioriteit, binnengaat in de elementaire situatie die gevormd wordt door een mens die roept aan de ene, en een mens tot wie geroepen wordt aan de andere kant.'* (p.136) Dit is volgens Buber waar de hulpverlening begint, bij een vraag van de ene mens die wacht op een antwoord van de andere mens. De patiënt heeft geen betrouwbaar functionerende therapeut nodig, maar een ander mens die de crisis van binnen kent en vertrouwd is met de symptomen, een mens die bereid is om samen met hem de strijd aan te gaan en de overwinning te halen. De patiënt heeft dus niet alleen de goed geschoolde therapeut nodig, maar ook de mens die daarachter schuil gaat en die samen met hem bereid is de afgrond van zijn ziekte of lijden te onderzoeken, te bestrijden en te overwinnen. De therapeut moet de moed hebben zijn kennis en professionele masker af te leggen en het diepe in te stappen samen met zijn patiënt. Dit is de paradox van de geestelijk hulpverlener.

Buber wil daarmee niet zeggen dat de methodiek onbelangrijk is. De therapeut heeft de methodiek nodig, maar zal, wanneer hij samen met zijn patiënt de diepte is ingegaan, terugkeren naar de methodiek als iemand die veranderd is en naar een methodiek die veranderd is. De therapeut heeft dan gezien dat de werkelijk persoonlijke ontmoeting tussen de mens die hulp vraagt en de mens die helpt noodzakelijk zal moeten plaatsvinden in de *'afgrond van het mens zijn.'* (p.136) Wanneer hij dat heeft ontdekt en een dergelijke ontmoeting heeft ervaren, zal hij inzien dat ook het ongewone dat in strijd is met de heersende denkwijze en dat een nieuwe persoonlijke inzet vraagt een plaats vindt in de methodiek.

Volgens Buber ligt dus de kracht van het helpen, de eventuele genezing, daar waar de therapeut besluit als mens tevoorschijn te komen en zich niet langer te verschuilen achter zijn beroepsmatige voorkomen, achter systematische en methodische superioriteit en de besloten ruimte van de behandeling. Hij gaat samen met de hem toevertrouwde mens de *'open lucht van de wereld in, waar in het zelf van de ene mens onbeschermd tegenover dat van de ander staat.'* (p.138) Voor

Buber ligt de sleutel tot genezing niet in die specifieke mens die hulp vraagt, maar tussen hem en de andere mens, tussen hem en de wereld. Daar waar men in de besloten ruimte van de behandeling, van de geïsoleerde psyche, op zoek gaat naar steeds dieper liggende lagen van het innerlijk zal geen genezing gevonden worden. De genezing ligt juist buiten de persoon, daar waar een mens direct tegenover een ander mens staat, daar *'moet en kan de inkapseling doorbroken worden, en voor hem die ziek geworden is wat betreft zijn verhouding tot het andere - tot het andere wat niet binnen de ziel is onder te brengen - moet en kan een veranderde, genezen verhouding daartoe ontsloten worden'*. (p.139) Het is nooit alleen de individuele ziel die ziek is bij Buber, maar altijd iets dat leeft tussen de ene mens en de wereld en de mensen om hem heen.

Trüb heeft deze visie op helpen steeds verder ontwikkeld en waagde zich eraan met de hem toevertrouwde patiënt in de diepte af te dalen. In zijn boek heeft Trüb de visie van zijn leermeesters Freud en Jung beschreven en de kritiek die hij daarop had. Een kritiek die hij deelde met Buber en die erop neerkomt dat de oorzaak en genezing van een geestesziekte niet alleen in het eigen innerlijk van de persoon gezocht moet worden, maar altijd in de relatie van de persoon met de wereld en mensen om hem heen. Buber lijkt het, in zijn voorwoord bij Trüb, roerend eens te zijn met wat Trüb schrijft. Omdat beide mannen een langdurige vriendschap hadden denk ik dat Buber werkelijk bewondering had voor de manier waarop Trüb als psychotherapeut te werk ging. Toch ben ik ook geneigd te denken dat Buber in zijn voorwoord voornamelijk zijn eigen visie uiteen zet en niet zozeer in gaat op de inhoud van het boek van Trüb. Dat boek is veel 'technischer' van stijl en gaat grotendeels over de kritiek van Trüb op zijn leermeesters en de grenzen aan de psychologie. Pas in het laatste, nooit voltooid, hoofdstuk van het boek verhaalt Trüb meer over zijn ervaringen met cliënten in de therapie en dus over de praktijk van zijn manier van omgaan met cliënten. De woorden die hij gebruikt zijn anders dan die van Buber en meer vanuit zijn achtergrond als psychoanalyticus geschreven.

Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik het gedachtegoed van Martin Buber over relatie en waarachtige ontmoeting uiteengezet en in verband gebracht met tussenruimte en geestelijke hulpverlening. Vervolgens heb ik de visie van Buber op geestelijk ziek zijn en geestelijke hulpverlening besproken. Geestelijk ziek zijn is bij Buber een ziek zijn van het 'tussen', van het in relatie kunnen staan met andere mensen en de wereld. Je zou kunnen zeggen dat iemand met een psychiatrische ziekte niet meer goed in staat is om een Ik-Jij relatie aan te gaan. Om dit ziek zijn te genezen is het nodig dat de hulpverlener zich tot dit tussen richt. Het is, met andere woorden, de relatie zelf die genezen moet worden. Om dit te kunnen is van de hulpverlener meer nodig dan vakkennis en techniek alleen. *In werkelijkheid roept de afgrond niet om de betrouwbaar functionerende zekerheid van handelen, maar om de afgrond, dat wil zeggen om het achter de door studie en ervaring opgerichte structuren schuilgaande eigen zelf van de arts, dat zelf het geweld van de chaos kent, zelf met de demonieën vertrouwd is, maar begenadigd is met de deemoedige kracht tot strijden en overwinnen en bereid steeds opnieuw zo te strijden en te overwinnen.* (Buber, 1966, p.136) De hulpverlener dient zich met de ander in de diepte te begeven, in de afgrond van de ziekte of het pijnlijke waarmee hij of zij niet uitkomt. Zoals uit bovenstaand citaat blijkt dient de hulpverlener volgens Buber bekend te zijn met die diepte in zichzelf en de moed en kracht te hebben om samen met die ander af te dalen. Om de ander hierin te kunnen bijstaan is niet langer de psychotherapeut, maatschappelijk werker of geestelijk verzorger nodig, maar de mens die samen met die ander het ongewisse durft aan te gaan.

In het volgende hoofdstuk zal ik een beschrijving geven van de huidige biomedische tendens in de psychiatrie en van een aantal tegengeluiden die daarbij klinken. Ik zal daarbij ook uitgebreider ingaan op de visie van Trüb over geestesziekte en de behandeling daarvan.

Psychiatrie

*Ik leef
uit de hand
van een geleerde.*

*Hij is van wit
en hij denkt blaauw.*

*Aan zijn verstand
ontleen ik
mijn wangedrag.*

*Hij is
het oordeel
van mijn daden.*

*Ik doe gek
op zijn bevel.*

*Hij
is de geleerde.*

*Hij weet
hoe goed
het voor mij is
om gek te zijn.*

(Jan Arends, 1975, p.7)

Inleiding

Een paar jaar geleden maakte ik kennis met de huidige instellingspsychiatrie tijdens mijn stage als humanistisch geestelijk verzorger bij Psycho Medisch centrum Parnassia in Den Haag. Het was een mooi, parkachtig terrein met vijvers en een aantal oude gebouwen, moderne nieuwbouw en een donkere en hoge torenflat. Toen ik begon met de stage had ik niet echt een beeld van wat me te wachten stond, maar tijdens mijn eerste rondgang door de gebouwen verbaasde ik me. Wat ik zag kwam nogal 'ouderwets' op mij over. Ik zag lange gangen met gesloten deuren, woonkamers die blauw stonden van de rook, koffie en tabaksvlekken op tafels en gordijnen die schots en scheef voor de ramen hingen. En ik zag patiënten die met de ziel onder de arm door de gangen liepen, op bed lagen of doelloos in de huiskamer rondhingen. Verpleegkundigen of andere hulpverleners zag ik nauwelijks, zij hielden zich voornamelijk op in de verpleegpost of op kantoor. Patiënten kregen medicatie en gingen naar creatieve therapie, soms muziektherapie of sport. Van gesprekstherapie of andere therapieën was meestal geen sprake. Toen ik hoorde van separeercellen en elektroshock behandelingen ben ik me van schrik een tijdlang gaan verdiepen in de antipsychiatrie uit de jaren zeventig. Ik was niet zo voor medicatie en dacht dat elektroshock al jaren gelden verboden was. Eenmaal gewend aan de plek en de gang van zaken en doordat ik in gesprek raakte met verpleegkundigen, psychiaters en psychologen zag ik dat er soms geen andere mogelijkheid is dan medicatie toedienen en mensen proberen 'stabiel' te houden.

Als geestelijk verzorger had ik echter een andere taak. Ik ben veel in huiskamers gaan zitten en merkte dan dat mensen het prettig vonden om een praatje te maken, om hun verhaal kwijt te kunnen en gewoon even met iemand samen te zijn. Natuurlijk waren er anderen die aandacht hadden voor de patiënten en op een gelijkwaardige manier in het contact stonden, maar ik zag ook veel hulpverleners die waren 'afgestompt' en die met een houding van koelheid of onverschilligheid in het werk stonden. Hoewel mijn beeld van de biomedische psychiatrie inmiddels is genuanceerd ben ik nog steeds

van mening dat de menselijkheid vaak ver te zoeken is. Ik doel dan vooral op het contact dat mensen hebben met hun hulpverleners. Dat contact is naar mijn mening uiterst belangrijk en misschien wel beslissend voor het herstel van de patiënt. Juist die kant van de hulpverlening, het werken vanuit de relatie en met oog voor de persoon, het verhaal van die persoon, zijn omgeving en persoonlijke zingeving wordt op dit moment ondergesneeuwd door de biomedische kijk op psychisch ziek zijn waarin hersenziekten, genetische aanleg en fysische processen de belangrijkste aandachtspunten zijn. In dit hoofdstuk zal ik een beeld schetsen van de huidige psychiatrie, een aantal auteurs aan het woord laten die deze kijk op psychiatrie te eenzijdig vinden en een alternatief of aanvulling geven. In dit hoofdstuk heb ik het niet zozeer over tussenruimte, maar meer over de vraag of en waar 'heel de mens' gezien wordt in de huidige psychiatrie. Pas wanneer heel de mens gezien wordt kan ook tussenruimte ontstaan. Aan het einde van het hoofdstuk zal ik de verbinding met de tussenruimte en Martin Buber weer maken.

Biomedisch tegenover geesteswetenschappelijk

In dit hoofdstuk zal ik vijf auteurs aan het woord laten die allen werkzaam zijn of waren als psychiater en/of psychotherapeut in de geestelijke gezondheidszorg. Dit zijn auteurs die een kritische noot stellen (of stelden) bij de huidige psychiatrie en die een alternatieve of aanvullende visie uiteenzetten. Als eerste komt psychiater Johan Den Boer aan het woord over neurofilosofie. Als tweede psychoanalyticus Antoine Mooij over de psychiatrie als geesteswetenschap. Ik heb voor de scriptie gebruik gemaakt van de boeken van Den Boer en Mooij, omdat bij deze auteurs de spanning centraal staat tussen de biomedisch georiënteerde psychiatrie en een meer geesteswetenschappelijke benadering. Beide representeren een pool in het debat tussen de 'harde' (natuurkundige) wetenschap en de sociale wetenschappen. Je zou dit kunnen zien als een spanningsveld tussen twee paradigma's. Tijdens mijn stages als humanistisch geestelijk verzorger en als kwalitatief onderzoeker in de psychiatrie heb ik ervaren dat in de psychiatrie

beide polen lijnrecht tegenover elkaar staan. Aan de ene kant heerst de biomedische kijk op psychiatrische ziekten, aan de andere kant vecht de psychiatrie als geesteswetenschap, waarin subjectieve beleving en zingeving van belang zijn, om haar bestaansrecht. De derde auteur die ik in dit hoofdstuk aanhaal is Yalom. Yalom is een beroemd psychotherapeut die een standaardwerk heeft geschreven over existentiële psychotherapie. Zijn visie op het helpende gesprek valt, meer nog dan die van Den Boer en Mooij, binnen de psychiatrie als geesteswetenschap en raakt naar mijn mening dicht aan het humanistisch raadswerk. Als laatste zal ik Trüb en Rogers bespreken, twee therapeuten die zelf de verbinding met het filosofische werk van Buber hebben gezocht. In de literatuurkeuze van dit hoofdstuk is een verschuiving te lezen van een voornamelijk biomedisch wetenschappelijke benadering naar een meer spirituele benadering van geestelijk ziek zijn.

Als humanistisch geestelijk verzorger werk je sterk vanuit het paradigma van de psychiatrie als geesteswetenschap. Humanistiek is ook een studie die binnen de geesteswetenschappen valt. Zingeving, levensbeschouwing en ethiek zijn zaken die thuis horen in de geesteswetenschap. Dit paradigma is echter niet zo vanzelfsprekend binnen de psychiatrie van nu. Het biomedisch denken heeft de overhand en veelal worden mensen alleen vanuit dit verhaal bekeken. Klachten worden gemaakt tot symptoom en mensen worden vooral gezien vanuit de diagnose die ze hebben gekregen, de eigen subjectieve beleving en het levensverhaal van de persoon in kwestie doen er weinig toe. Geestelijke verzorging wordt gezien als een luxe, evenals de activiteitenbegeleiding, muziektherapie en psychotherapie.

Tijdens mijn stage heb ik natuurlijk wel mensen ontmoet die probeerden de verbinding te maken en die hun best deden cliënten te behandelen vanuit zowel een medische benadering als een meer geesteswetenschappelijke benadering. Eén van deze mensen was psychiater Jan Dirk Blom. In de serie *Psychiatrie en Filosofie* van Boom (waarin ook de boeken van Den Boer en

Mooij uitgegeven zijn) verscheen een boek van psychiater Jan Dirk Blom¹⁵. Blom probeert in de behandeling van zijn patiënten rekening te houden met spiritualiteit en levensbeschouwing. Blom stelt in het bovengenoemde boek kritische vragen bij het huidige schizofrenie concept. Volgens hem is schizofrenie een niet weg te poetsen realiteit in het leven van patiënten en hun familie. Het biomedisch concept dat probeert helderheid te krijgen over de aandoening is naar zijn idee niet een volwassen wetenschappelijke theorie die recht doet aan de werkelijkheid. Tijdens mijn stage bij Parnassia heb ik een aantal keren gesproken met Jan Dirk Blom. We hebben het toen bijvoorbeeld ook gehad over de presentiebenadering in de psychiatrie. Als ik om me heen keek op de afdelingen meende ik weinig 'presentie' te zien. Blom gaf toe dat hij het ook moeilijk vond om niet vanuit een interventionistisch standpunt te werken, omdat hij dit nu eenmaal zo gewend was. Toch had ik bewondering voor de manier waarop Blom zijn vak verstond en met zijn cliënten om ging. Zo stond hij ervoor open om met mij in gesprek te gaan en las hij zelfs over de presentietheorie en kwartiermaken op mijn aanraden. Hij was een van de weinigen die zijn cliënten als mens tegemoet kwam, en niet alleen als dokter. Ik zag bijvoorbeeld dat hij altijd zijn cliënten groette wanneer hij ze op het terrein tegen kwam. Dat is iets wat ik helaas lang niet alle behandelaars zag doen.

Neurofilosofie

Johan den Boer, hoogleraar biologische psychiatrie aan de Rijksuniversiteit Groningen, pleit in zijn boek *Neurofilosofie: Hersenen, bewustzijn, vrije wil* (2004) voor een dialoog tussen biologische psychiatrie en sociale psychiatrie. Volgens Den Boer is de invloed van de neurowetenschappen duidelijk merkbaar in de menswetenschappen, zo ook in de psychologie en psychiatrie. De ultieme uitdaging van de eenentwintigste eeuw lijkt het verkrijgen van volledige toegang tot de hersenen om alles in kaart te kunnen brengen. Ook

---

¹⁵ Blom, Jan Dirk, *Deconstructing schizophrenia: An analyses of the epistemic and nonepistemic values that govern the biomedical schizophrenia concept*, 2003, Amsterdam: Boom

bij de psychiatrische diagnostiek zijn neuropsychologisch onderzoek en beeldvormende technieken niet meer weg te denken. Men is hierdoor al veel te weten gekomen over de relatie tussen gedrag, emotioneel-cognitief functioneren en processen in de hersenen. De grote belangstelling voor neurowetenschappelijk onderzoek in de psychiatrie en de vele strijdige opinies binnen de biologische psychiatrie en neurowetenschappen roepen echter ook veel vragen op. Die vragen gaan vooral over de plaats van de subjectieve menselijke beleving binnen de psychiatrie. In de psychiatrie is er altijd een pendelbeweging geweest tussen de meer psychologisch of psychoanalytisch georiënteerde verklaringsmodellen en de meer reductionistisch gekleurde neurobiologisch verklaringmodellen. Sinds enkele decennia heeft de laatste de overhand. Heersend is de overtuiging dat materiele processen in de hersenen voor een belangrijk deel bepalend zijn voor cognitieve problemen bij de verschillende ziektebeelden. Den Boer deelt deze mening, maar dat betekent volgens hem nog niet dat met een beschrijving van psychiatrische ziektebeelden in neuronale terminologie alles gezegd is. *Ik denk dat de pathogenese van emotionele en cognitieve stoornissen te beschrijven zal zijn in de terminologie van processen in de hersenen, maar dat is iets anders dan te menen dat deze stoornissen volledig door processen in de hersenen veroorzaakt worden.* (p.20) De auteur wil een pleidooi houden tegen de gewoonte van een eenzijdige benadering van pathologie in de psychiatrie.

De rol die de omgeving speelt in de ontwikkeling van een geestesziekte kreeg gedurende de afgelopen eeuwen wisselende aandacht. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is er een splitsing ontstaan tussen de sociale psychiatrie en de biologische psychiatrie. De auteur pleit voor een hernieuwde dialoog tussen beide. Belangrijk argument daarbij is dat de hersenen, mentale processen en de omgeving voortdurend onderling naar elkaar verwijzen. *De microarchitectuur van de hersenen komt tot stand in dialoog met de omgeving en het 'psychische' is niet een apart domein dat losstaat van processen in de hersenen.* (p.12) In het boek komen een aantal fundamentele vragen aan de orde die worden opgeroepen door de nieuwe neurowetenschappen. Dit zijn vragen naar de dualiteit lichaam en geest, naar de rol van de omgeving en de vrije wil. Op dit moment heerst er

een dichotomiserend denken in de psychiatrie. Om die dichotomie op te heffen wil de auteur drie dingen aantonen.

Als eerste wil hij aantonen dat veel neurowetenschappelijk onderzoek is gekenmerkt door vooronderstellingen die vaak niet worden uitgesproken, maar impliciet op de achtergrond aanwezig zijn. Als tweede wil hij aantonen dat huidige onderzoeksprogramma's veel kunnen winnen bij het inzicht dat domeinen voortdurend naar elkaar verwijzen. En als laatste wil Den Boer een bruggebouwer zijn, hij wil een bijdrage leveren aan de dialoog tussen de neurowetenschappelijke benaderingen van psychopathologie en meer filosofische benaderingen.

In de psychiatrie is interdisciplinariteit nodig. Die interdisciplinariteit is volgens Den Boer te vinden in een nieuwe discipline, namelijk de neurofilosofie. Deze vormt volgens hem de meest vruchtbare voedingsbodem voor een hernieuwde dialoog tussen neurowetenschappelijk onderzoek en filosofische conceptuele analyse. Den Boer stelt dat de hersenen en de omgeving in voortdurende interactie zijn met elkaar. De omgeving heeft vooral een grote invloed op het centrale zenuwstelsel. Den Boer vraagt in zijn boek aandacht voor deze interactie en stelt een aantal vooronderstellingen en onderzoeksmethoden van de neurowetenschappen aan de kaak die misschien onterecht voor waar worden aangenomen.

De poging van Den Boer is dapper, maar naar mijn mening lukt het hem uiteindelijk niet om de kant van de subjectieve beleving van een psychiatrische ziekte genoeg te belichten. Bovendien is de rol van de omgeving bij Den Boer is nog steeds klein, of liever, deze wordt nog steeds in natuurwetenschappelijke termen besproken en bewezen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het volgende citaat: *Het gaat dus om de onderlinge relatie tussen omgevingsvariabelen en neurobiologisch processen, en wij moeten leren begrijpen welke sociale factoren onder welke omstandigheden iemand met een bepaalde erfelijke aanleg predisponeren tot een bepaalde neurobiologisch disfunctie.* (p.31) 'Evidence based', natuurwetenschappelijk onderzoek blijkt nodig om de rol van de omgeving

aan te tonen, de subjectieve beleving van het ziek zijn op zich krijgt nog steeds weinig aandacht.

Hoewel Den Boer stelt dat *'De oorzaak van psychopathologie niet per definitie in de hersenen gelegen hoeft te zijn'* (p.3), doet hij verder weinig met dit gegeven. Hij gaat toch vooral uit van een genetische gevoeligheid die aangesproken kan worden door omgevingsinvloeden. In zijn betoog is weinig aandacht voor de kant van de beleving en voor zingevingsprocessen. Filosofische vooronderstellingen in de psychiatrie en de rol van de omgeving worden aangehaald als aanvulling of nuttig voor de biomedische kant, niet vanuit een op zichzelf staande waarde. Vragen als hoe je met je patiënt om gaat in een hulpverlenersituatie en waar je iemand het meest mee helpt worden niet gesteld. Het verhaal van Den Boer dekt niet de complexiteit in de driehoek hersenen, mentale processen en omgeving. Het zwaartepunt ligt nog altijd bij de hersenen. Volgens mij is er meer nodig. Ik zal nu een andere kant van het verhaal belichten met behulp van de boeken van Antoine Mooij (psychoanalytisch) en Irvin D. Yalom (existentiële psychotherapie).

Psychiatrie als geesteswetenschap

Hier wil ik Antoine Mooij en Irvin D. Yalom aanvoeren als aanvulling op het verhaal van Den Boer. Yalom is een beroemde Amerikaanse psychotherapeut. Ik zal hem later meer uitgebreid introduceren. Waar Den Boer probeert een verbinding te maken tussen een biologisch georiënteerde psychiatrie en een psychiatrie waarin aandacht is voor de omgeving en mentale processen, benadrukt Mooij het belang van een geesteswetenschappelijke benadering in de psychiatrie. Mooij probeert niet zozeer een verbinding te maken, als wel een aanvulling te geven op de biologisch georiënteerde psychiatrie. Mooij zet dus twee benaderingen naast elkaar die beide hun eigen waarde hebben. Yalom doet hetzelfde, maar hij beschrijft een existentiële benadering van geestesziekten. Deze beide auteurs stellen dus feitelijk voor dat men psychiatrische ziekten bekijkt als een complex geheel.

Ze pleiten voor het bestaan van meerdere benaderingen en zienswijzen naast elkaar, die elkaar kunnen aanvullen en ieder hun eigen wetenschappelijkheid en waarde hebben. Ik zal hier eerst kort een samenvatting geven van het denken van Antoine Mooij zoals uiteengezet in *De psychische realiteit: Psychiatrie als geesteswetenschap* (2006). Vervolgens zal ik kort het denken van Yalom samenvatten zoals uiteengezet in *Existential Psychotherapy* (1980).

De psychische realiteit bij Antoine Mooij

'Een psychiatrie als menswetenschap is gericht op wat biologisch bezien een stoornis kan bewerkstelligen, maar houdt zich ook bezig met menselijk handelen en beleven, en interesseert zich tevens voor het psychische, of wel de psychische realiteit. Het perspectief van de psychische realiteit ontbreekt thans in aanzienlijke mate.'

(Antoine Mooij, 2006, p.10)

Antoine Mooij wil het geesteswetenschappelijk perspectief op psychiatrie opnieuw onder de aandacht brengen en de breedte ervan beschrijven. Daarnaast wil hij proberen aan te geven hoe een geesteswetenschappelijke benadering ook nu, in een tijd waarin men denkt alles te kunnen verklaren vanuit een empirische en biomedische benadering, van aanvullende betekenis kan zijn en dat aan eigen criteria van wetenschappelijkheid kan worden voldaan. (p.11) Mooij hekelt de verschuiving in de psychiatrie van een door een individu geuite klacht naar een symptoom en objectief vast te stellen diagnose. Het gaat niet langer om een ontmoeting tussen twee mensen waarin de een de ander zijn of haar klacht kan voorleggen of zijn lijden kenbaar kan maken, maar om de notie 'ziekte'. *'Transformatie van klacht tot symptoom is hierbij het cruciale moment. Deze transformatie is constitutief voor de medische wetenschap en heeft een tweevoudig effect: positief en negatief. De klacht wordt immers niet meer gezien als de uiting van een subjectieve gesteldheid (het negatieve effect), maar als een objectieverbaar symptoom van een nog verborgen stand van zaken (het positieve effect). In een beweging wordt de klager getransformeerd tot drager (van een ziekte) en constitueert de medische wetenschap zich als een empirische wetenschap die het resultaat van haar onderzoeken op*

objectieveerbare wijze kan gaan toepassen op andere dragers van eenzijdige ziekte.’ (p.19) De medische wetenschap wil het subjectieve, ofwel de psychische realiteit, uitsluiten door de klacht te reduceren tot symptoom van een ziekte. Volgens Mooij is dit een groot nadeel van de huidige empirische benadering in de psychiatrie. Het is dan ook niet de enig mogelijke benadering en het is altijd, zeker in de praktijk van de psychiatrie, nodig om een ‘tweesporenbeleid’ te volgen, waarin ook het subjectieve karakter van de klacht wordt meegenomen in de diagnose en behandeling. De psychiatrie heeft van oudsher ook dit tweeledig karakter. Op dit moment slaat zij echter teveel door naar één kant. *‘De geneeskunde is zo gebouwd op twee sporen waarvan het ene, als wetenschap, de psychische realiteit formeel uitsluit en het andere, als praktijk, deze in zich opneemt zonder hiervan een adequate theorie te kunnen geven.’ (p.28 en 29)*

Mooij pleit voor een herstel van dit tweesporen beleid, hij wil de waarde van het subjectieve onder de aandacht brengen. Een klacht is dan meer dan het symptoom van een ziekte van lichamelijke aard, maar ook een uiting van een individu dat zelf betekenis geeft aan zijn of haar leven. *‘Wie zich echter buiten de medische wetenschap plaatst en luistert naar het verhaal van de patiënt, kan vernemen dat de klacht niet alleen een symptoom is van een lichamelijke substraat, maar dat zij ook iets kan betekenen en kan fungeren als vraag, verzoek of mens.’ (p.27)* Mooij houdt er hier dezelfde mening op na als Arnhild Lauveng die ik citeer in mijn inleiding. De huidige medische wetenschap wordt in haar heersende vorm gedragen door de vooronderstelling dat ziekte vooral of overwegend een mechanisch of biologisch gebeuren is, dat ons als bij toeval treft en waar wij met onze psychische realiteit, onze geschiedenis en onze persoonlijke verhoudingen niet bij betrokken zijn. Volgens Mooij is het echter onjuist om deze persoonlijke geschiedenis en verhouding tot de wereld en het leven buiten beschouwing te laten. Zij bieden ons een vaststellen van een diagnose en geven van een behandeling.

Net als Den Boer pleit Mooij voor veelzijdigheid en put uit zowel een medische als een psychische wetenschap. De benadering van Mooij is echter meer hermeneutisch dan die van Den Boer. Bij Mooij staat de vraag naar interpretatie en individualisering centraal. Volgens hem heeft deze

hermeneutische benadering een eigen vorm van wetenschappelijkheid, die niet onder doet voor empiristische benadering. Dit is een verschil met Den Boer, die de geesteswetenschappelijke benadering haar bestaansrecht probeert te geven vanuit de empirie. Mooij erkent wel dat het bereik van een hermeneutische benadering beperkt is. *‘Het zijn vooreerst de menselijke wereld en de door de mens bewerkte werkelijkheid die zich lenen voor duiding en niet de buiten de mens gelegen natuur.’ (p.110)* Mooij ziet deze benadering als aanvullend bij een empiristische benadering. Hij noemt verschillende vormen van interpretatie, die ieder hun eigen betekenis en toepassing hebben binnen de psychiatrie. De drie vormen zijn: hermeneutiek van de betekenis, hermeneutiek van de situatie en hermeneutiek van de betekenaar. Hermeneutiek van de betekenis wordt zichtbaar in het je kunnen verplaatsen in situatie van de ander, je kunnen identificeren en empathie kunnen voelen. Hermeneutiek van de situatie gaat over contextuele verbreding als groter en historisch verband, als achtergrond van ‘waarden’ van waaruit iemand leeft. Je vraagt hier naar een groter zinsverband. De hermeneutiek van de betekenaar vraagt naar structurele verhoudingen als tekort, eindigheid en verschil als zodanig. Dit gaat dus om de meer existentiële vragen die een rol spelen. Dit is voor Mooij belangrijk. In zijn boek *Psychoanalytisch gedachtegoed* pleit hij voor de psychoanalyse als benadering die aandacht blijft vragen voor de ervaring van het menselijk tekort, van ambivalentie, van niet op te lossen vragen en van het aanvaarden van lijden dat onlosmakelijk onderdeel is van het menselijk bestaan. Deze psychoanalytisch georiënteerde visie sluit aan bij die van Yalom, waarin het kunnen erkennen en aanvaarden van bepaalde gevoelens en ervaringen die horen bij het menselijk bestaan de kern vormen van psychische gezondheid. *‘Gaat het bij de natuurwetenschappelijke ervaring om het wegzuiveren van het persoonlijke element, bij de geesteswetenschappelijke vorm van ervaren gaat het om de uitzuivering daarvan, vanuit het besef dat er geen echt inzicht in het beleven, in structuursamenhangen en in existentiële problematiek tot stand kan komen, indien men het persoonlijke element geheel buiten beschouwing laat.’ (p.241)*

Hoewel Den Boer en Mooij beide pleiten voor een bredere kijk op de psychiatrie legt Mooij het zwaartepunt meer bij de psychische realiteit, het subjectieve beleven. Naar mijn mening geeft Mooij meer ruimte voor de

complexiteit in de manier waarop hersenen, psychische processen, subjectieve beleving, emoties en omgeving zich met elkaar verhouden. Bovendien is de beleving bij Mooij het uitgangspunt. Den Boer ziet de omgeving en de psychische realiteit als predisponerende factoren of 'randvoorwaarden' voor het ontstaan van een psychiatrische aandoening. Mooij heeft daarnaast ook aandacht voor de subjectieve belevingskant van de persoon in kwestie. *'De psychische realiteit komt tot stand onder 'medewerking' van de hersenen en het lichaam als geheel. Die medewerking is aanzienlijk en gaat verder dan een kale randvoorwaarde. De staat van het lichaam en de staat van de hersenen sturen het beleven, zodat men met recht van een 'biologie van de betekenisgeving' kan spreken.'* (p.75)

De existentiële benadering bij Yalom

'The label for this approach, 'existential psychotherapy', defies succinct definition, for the underpinnings of the existential orientation are not empirical but are deeply intuitive. [...] Existential psychotherapy is a dynamic approach to therapy which focuses on concerns that are rooted in the individual's existence.'

(Yalom, 1980, p.5)

Irvin D. Yalom is emeritus professor in de psychiatrie aan de *Stanford University School of Medicine*. In het boek *Existential Psychotherapy* (1980), een klassieker op het gebied van existentieel gerichte psychotherapie, wil Yalom een coherente structuur en analyse van de uitgangspunten van deze benadering geven. Yalom neemt vier *ultimate concerns of life* als uitgangspunt van zijn verhaal, namelijk dood, vrijheid, existentiële isolatie en betekenisloosheid/zinloosheid. In het boek werkt hij de betekenis van deze vier *concerns* uit en laat hij zien welke conflicten er in een mensenleven kunnen ontstaan wanneer men geconfronteerd wordt met deze zaken. Yalom spreekt dus niet zozeer over ziekten of pathologie, maar eerder over een conflict. *'The existential position emphasizes a different kind of basic conflict: neither a conflict with suppressed instinctual striving nor one with internalized significant adults, but instead a conflict that flows from the individual's confrontation with the givens of existence, certain*

intrinsic properties that are a part, and an inescapable part, of the human being's existence in the world.' (p.8) Een existentiële benadering van een subjectieve klacht begint bij het bewust worden van wat je als mens bezig houdt (veelal angst), in tegenstelling tot bijvoorbeeld de psychoanalyse die de mens ziet als driftwezen. De existentiële psychotherapie ziet de mens als een door angst en lijden gedreven wezen, in plaats van door instincten gedreven. Het bewust maken van deze angsten en accepteren ervan is het doel van de therapie. Dit doel probeert men te bereiken door gesprekstherapie waarin persoonlijke reflectie als methode gebruikt wordt. *'The method is deep personal reflection. The conditions are simple: solitude, silence, time, and freedom from the everyday distractions with which each of us fills his or her experiential world.'* (p.8) Het gaat er daarbij niet om het verleden uit te pluizen om de oorzaak van bepaalde klachten te achterhalen, maar om het reflecteren over de eigen existentiële situatie op dit moment. Er wordt niet onderzocht hoe iemand is geworden zoals hij of zij is, maar eerder dat iemand is zoals hij of zij is en hoe hij of zij zich op dit moment verhoudt tot de *ultimate concerns* in het leven. *'To explore deeply from an existential perspective does not mean that one explores the past; rather, it means that one brushes away everyday concerns and thinks deeply about one's existential situation. [...] it means to think not about the way one came to be the way one is, but that one is. The past—that is, one's memory of the past—is important insofar as it is part of one's current existence and has contributed to one's current mode of facing one's ultimate concerns. [...] The future-becoming-present is the primary tense of existential therapy.'* (p.11)

Een empirische methode zal volgens Yalom nooit helpen betekenis te geven aan de psychische structuur van de persoon. Betekenis kan nooit worden verkregen door een studie van componenten en delen, omdat betekenis nooit veroorzaakt is; het is altijd gecreëerd door een persoon die boven al deze delen staat (p.22) Daarbij gaat Yalom wel uit van een aantal basisideeën over de mens. Als eerste gaat de existentiële benadering ervan uit dat de mens als mens meer is dan de som van zijn delen. Dat betekent dat een mens niet kan worden begrepen door een wetenschappelijke studie van deelfuncties. Als tweede is het bestaan van de mens gesitueerd in een menselijke context. Dat betekent dat de mens niet kan worden begrepen vanuit deelfuncties die interpersoonlijke ervaringen negeren. Als derde is de mens een bewust

wezen. Dat betekent dat de mens niet kan worden begrepen door een psychologie die geen rekening houdt met het voortdurende en gelaagde zelfbewustzijn van een persoon. Als vierde gaat men ervan uit dat de mens keuzevrijheid heeft. Dat betekent dat de mens niet machteloos aan de zijlijn staat van zijn eigen bestaan, maar dat hij zijn eigen ervaringen creëert. Als laatste gaat men ervan uit dat de mens intentioneel is, dat wil zeggen dat de mens gericht is op de toekomst en dat hij doelen heeft en waarden en betekenis geeft aan de wereld om hem heen. (p.18 en 19) Dit zijn uitgangspunten die niet allemaal even gemakkelijk bewezen kunnen worden, maar in ieder geval zijn de uitgangspunten wel helder. Den Boer verwijt de huidige biomedische psychiatrie dat ze uitgaat van een bepaald mensbeeld, of dat ze bepaalde theorieën van de filosofie van de geest als uitgangspunt heeft, maar dat deze niet expliciet zijn. Yalom baseert zijn kijk op psychopathologie mede op deze 'basispostulaten' van de existentiële psychotherapie (die overigens zijn afgeleid van de humanistische psychologie). Dat betekent onder andere dat hij het liever heeft over psychisch lijden dan over een psychiatrische ziekte.

Yalom meent dat een klinische diagnose uiteindelijk het gevolg is van een niet kunnen omgaan met de moeilijkheden die zich voordoen in een mensenleven. Of iemand wel of niet stand kan houden in een wereld die niet altijd even gemakkelijk te trotseren is, hangt af van de natuurlijke weerstand van de persoon en het lichaam. Yalom gaat er daarbij vanuit dat ieder mens in zijn of haar leven te maken heeft of zal krijgen met de *ultimate concerns* en dat het nodig is om zich hiertoe te verhouden. Wanneer dit mislukt kan iemand ziek worden. *'Whether an individual develops clinical disease depends on the body's resistance (that is, such factors as immunological system, nutrition, and fatigue) to the agent: when resistance is lowered, disease develops, even though the toxicity and the virility of the noxious agent are unchanged. Thus, all human beings are in a quandary, but some are unable to cope with it: psychopathology depends not merely on the presence or the absence of stress but on the interaction between ubiquitous stress and the individual's mechanism of defense.'* (p.13) Daarbij gaat Yalom ervan uit dat de behandeling van een psychiatrische ziekte bestaat uit het onderzoeken van de eigen existentie en het zich leren verhouden tot onvermijdelijke vragen, dilemma's en

ambivalente gevoelens die horen bij het leven. *'The confrontation with the givens of existence is painful but ultimately healing. A full look at the worst is the way to the better.'* (p.14) Bewonderenswaardig vind ik de bescheidenheid waarmee Yalom schrijft. Zo laat hij er ook geen twijfel over bestaan dat zijn benadering niet de enige en juiste benadering is en dat er meerdere naast elkaar kunnen bestaan. Hiermee geeft ook Yalom ruimte voor complexiteit en het bestaan van meerdere paradigma's naast elkaar. *'But it is a paradigm, not the paradigm - useful for some patients, not for all patients; employable by some therapist, not by all therapist. The existential orientation is one clinical approach among other approaches. It repatterns clinical data but, like other paradigms, has no exclusive hegemony and is not capable of explaining all behavior. The human being has too much complexity and possibility to permit that it do so.'* (p.26)

Een belangrijk punt dat ik bij Yalom lees is dat hij veel belang hecht aan intuïtie en aan de intermenselijke relatie binnen de hulpverlening. Dit zijn zaken die niet of nauwelijks op een wetenschappelijke manier zijn te onderzoeken of vast te leggen, en toch geloof ik zelf ook dat ze misschien wel van beslissend belang zijn in de behandeling van een psychiatrische ziekte. Yalom verwoordt dit als volgt. *'Yet I believe deeply that, when no one is looking, the therapist throws in the 'real thing'. But what are these 'throw-ins', these elusive, 'of the record' extras? They exist outside of formal theory, they are not written about, they are not explicitly taught. Therapists are often unaware of them; yet every therapist knows that he or she cannot explain why many patients improve.'* (p.4) Waar Yalom spreekt over *off the record extra's* zou je, volgens mij, tussenruimte kunnen denken. Het gaat dan om die interventies die niet methodisch technisch zijn, maar om wat de therapeut als mens aan de ander te geven heeft. In de interviews die ik voor deze scriptie hield (zie volgende hoofdstuk) heb ik drie hulpverleners gevraagd om datgene onder woorden te brengen wat volgens hen echt helpend is in een gesprek. De antwoorden waren niet erg concreet en wijzen naar mijn idee juist naar deze *off the record extra's* waar Yalom van spreekt.

Ik heb met behulp van Den Boer een beeld gegeven van de huidige stand van zaken in de psychiatrie en van de biomedische benadering die daarin een

belangrijke plaats inneemt. Den Boer geeft een aanzet tot een bredere kijk of meer integrale visie op psychiatrie. Vervolgens heb ik Mooij en Yalom aangehaald die beiden een alternatieve en aanvullende visie hebben op psychiatrie. Mooij en Yalom laten meer ruimte open voor de ontmoeting tussen hulpvrager en hulpverlener. Een aantal mensen hebben juist die ontmoeting als voornaamste aandachtspunt van geestelijke hulpverlening opgevoerd. Ik denk dan aan Hans Trüb en Carl Rogers die (de tweede op latere leeftijd) door Martin Buber zijn geïnspireerd. Ik zal nu de visies van Trüb en Rogers uiteenzetten en die verbinden met wat Buber heeft gezegd en geschreven over de relatie tussen hulpverlener en cliënt.

De relatie als uitgangspunt in een helpend gesprek

Het verpsychologiseren van de wereld: het betrekken van de wereld in de ziel, het overbrengen van de wereld in de ziel, maar niet elke vorm daarvan, alleen die, die zoover gaat dat het essentiële erdoor vernietigd wordt. Dit essentiële is het tegenover elkaar staan van ik en wereld. Dat de wereld tegenover mij staat en ik tegenover haar sta, en dat tussen ons het werkelijke gebeurt, deze essentiële, fundamentele verbouding, die de zin aan ons leven geeft, wordt geschonden, als de wereld zo ver binnen de ziel getrokken wordt, dat haar niet psychische realiteit vervaagt, dat deze fundamentele verbouding van het ik tot de wereld niet langer een verbouding van ik tot jij kan worden.

(Martin Buber, 1966, p.140)

Buber heeft meerdere malen geschreven over de 'verpsychologisering' van de wereld en de bezwaren daartegen. Zoals in bovenstaand citaat duidelijk wordt is voor Buber altijd weer het tegenover staan van mens en wereld, en mens en mens, de essentie van de psychische realiteit. De psychologie probeert die psychische realiteit binnen de persoon te trekken. De kritiek die Buber bijvoorbeeld heeft op Freud en Jung is dat zij het probleem en de genezing van de patiënt volledig zoeken in het eigen innerlijk van de patiënt, in de ziel. Volgens deze visie is de wereld slechts iets 'in mij' *'iets waarmee ik me wel kan bezighouden zoals met andere dingen in mij, maar waartegen ik niet met recht, niet*

volkomen waarachtig jij kan zeggen' (Buber, 1966, p.140). Voor Buber is het juist zo belangrijk dat je als mens tegenover de wereld, tegenover het zijn staat. En juist tussen mij en de wereld, daar gebeurt het, daar komt volledig mens zijn tot stand. Waar Freud en Jung, en velen na hen, de heling van een geestesziekte zoeken in het innerlijk van de mens, in het intrapsychische, pleit Buber juist voor een herstellen van de relatie. Juist ook omdat er in die relatie iets gemankeerd is. Buber ziet de ziel niet als intrapsychisch, als horend bij het innerlijk van de individuele mens, maar als een betrekking tussen twee mensen. De ziel is bij Buber relationeel. Ze bestaat alleen in de Ik-Jij relatie tussen mij en de ander. De ziel is geen psychologisch begrip voor Buber, maar een spiritueel gegeven. Voor Buber zijn de ziekten van de ziel *'ziekten der relatie'* (p.148). Ze zouden alleen afdoende kunnen worden behandeld wanneer de therapeut erin kon slagen binnen het gebied van de patiënt te treden, dan daarboven uit zou gaan en de wereld erbij zou nemen. Als de therapeut bovenmenselijke machten had zou hij moeten proberen de relatie zelf te genezen, hij zou moeten genezen in het gebied van het 'er tussen'. Het 'er tussen' is de plaats van de ziel. De therapeut heeft die bovenmenselijke macht echter niet en moet zich beperken tot één kant, die van de patiënt. Hij dient zich volgens Buber echter wel ten allen tijde bewust te zijn van het feit dat het de relatie tussen patiënt en wereld is die verstoord is en die genezen zou moeten worden.

Psychologie ziet Buber als een onderzoeken van de ziel nadat men deze heeft geabstraheerd van de wereld. De grens van de psychologie ligt dan volgens Buber ook daar, waar deze gestelde abstracties in de ontmoeting met de concrete werkelijkheid niet meer voldoen, daar waar de relatie in beeld komt. Buber beschouwt de werkelijkheid als intermenselijk, in plaats van (intra)psychisch. Tijdens een reeks colleges van Buber ten overstaan van een groot aantal vooraanstaande therapeuten aan de *School of Psychiatry* in Washington in 1957 wordt hem de vraag gesteld of hij stelt dat genezing eerder door ontmoeting dan door inzicht en analyse tot stand komt. Buber antwoordt daarop dat een bepaalde, zeer belangrijke vorm van genezing - existentiële genezing - op die manier tot stand komt. *'...genezing, die niet slechts een bepaald deel van de patiënt, maar werkelijk de fundamentele van zijn bestaan omvat.'*

(p. 173) Eén van de aanwezige therapeuten stelt vervolgens dat veel patiënten wegen vinden om de ontmoeting te vermijden, dat is wat volgens hem ziekte genoemd wordt. Buber reageert door te zeggen dat hij betwijfelt of de patiënt de oorzaak is van de ontmoeting die niet plaatsvindt. Hij stelt dat bepaalde moeilijkheden bij de patiënt liggen en andere bij de therapeut. Het existentiële vertrouwen dat nodig is voor een patiënt om zich samen met de therapeut in een genezingsproces te begeven is van uiterst belang voor Buber. Zo zegt hij dat er veel therapeuten zijn, die gestudeerd hebben en veel vakkennis bezitten, maar die niet echt therapeut zijn omdat ze er niet in kunnen slagen die existentiële vertrouwen in hun patiënt te wekken. Iemand die dat vertrouwen volgens Buber wel kon wekken was psychotherapeut Hans Trüb.

Genezing door ontmoeting bij Trüb

Al eerder in deze scriptie is de naam Hans Trüb gevallen. Trüb was leerling van Jung en vanaf 1920 een goede vriend van Buber. Hij was bovendien een therapeut waar Buber veel waardering voor had. Na het overlijden van Trüb is het boek *Heilung aus der Begegnung* uitgegeven waarin Trüb zijn visie op psychotherapie uiteenzet. Trüb overleed onverwacht aan een hartaanval op 8 oktober 1949. Hij was toen bezig met de laatste hoofdstukken van zijn boek. Het boek bevat een voorwoord van Buber. Trüb is duidelijk beïnvloedt en geïnspireerd door Buber in zijn visie op de helpende relatie. Ik zal hier kort zijn visie uiteenzetten.

In de eerste hoofdstukken van zijn boek beschrijft Trüb de theorieën van zijn leermeesters Freud en vooral Jung, de grondstellers van de psychoanalyse. Vervolgens bekritiseert hij de methodes van Freud en Jung. Hoewel Trüb een heel nieuwe kijk op psychotherapie, of eigenlijk op de psychologie als geheel, betracht, heeft hij altijd respect gehouden voor Jung en was zijn kritiek op diens methode nooit een kritiek op de persoon. Zijn kritiek komt er voornamelijk op neer dat zowel Freud als Jung de genezing van de neurotische mens zoeken in het onbewuste en intrapsychische van de patiënt,

terwijl voor Trüb nu juist de relatie van de patiënt met de wereld en andere mensen is waar naar gekeken moet worden. Binnen de psychologie is geen plaats voor transcendentie, terwijl volgens hem alle werkelijkheid van de ziel alleen maar in het transcendente kan plaats vinden. Dit is meteen ook zijn meningsverschil met Jung, die de ziel in het psychische plaatst. (Trüb, 1951, p.122) Het zelf is bij Trüb niet louter psychisch, het is 'metapsychisch'. En de persoonlijke relatie tussen cliënt en therapeut als principe van de therapie is geen sentiment, maar de plek waar zelfherziening, zelfrealisering en zelfactivering plaats vinden. Dit gebeurt in een transcendente ruimte tussen beide mensen. (p.122)

De vraag die Trüb zich stelt is of het de methodiek is die genezing brengt, of de samenwerking en wisselwerking met de therapeut, de tegenoverstaande mens, die de uiteindelijke genezing kan bewerkstelligen. Daarbij heeft hij kritiek op het overdrachtsmodel van Freud en Jung. Volgens Trüb is het uiteindelijk niet goed om alles wat in de therapie gebeurt aan reacties van de cliënt op de therapeut en andersom te zien als overdracht of tegenoverdracht, als symbolische interacties die eigenlijk staan voor relaties van de cliënt of therapeut die buiten de therapie plaats vinden of vonden. Volgens hem is de relatie binnen de therapie ook betekenisvol op zichzelf. Hij stelt zelfs dat de therapeut zich kan verschuilen achter het duiden van overdracht op iedere vorm van relatie binnen de therapie. De relatie moet juist aangegaan worden om de cliënt te kunnen helpen. De patiënt wordt een mens, is niet langer een 'geval' voor de therapeut. (p.114) De therapeut dient zich ook goed bewust te zijn van de grote verwachting waarmee deze mens naar hem toekomt, in spanning, onzekerheid, angst en ook met hoop. De therapeut weet dat hij de patiënt met zijn methodische behandeling misschien kan helpen, maar dit kan nooit gegarandeerd worden. Datgene wat echter het onderscheid maakt is dat de therapeut, als mens, tegenover deze andere mens die hem om hulp vraagt kan zijn, dat er zich een vertrouwensband kan ontwikkelen waaruit de patiënt uiteindelijk kan opstaan en zelf weer verder kan.

De kritiek van Trüb behelst niet de psychologie op zichzelf, die is waardevol voorzover zij zich bezighoudt met datgene wat binnen haar grenzen valt. De

grenzen van de psychologie liggen volgens hem daar waar het de transcendent aspecten van mens zijn aangaat. De psychologie kan die transcendent aspecten niet in haar theorieën en methodieken opnemen. Daar waar de patiënt niet meer gebaat is bij een methodische behandeling van een therapeut, maar bij de hulp van een mens die tegenover hem staat en die zich in de relatie durft te geven, is de grens van de psychologie bereikt.

In de volgende paragraaf laat ik de beroemde Amerikaanse psychotherapeut Carl Rogers aan het woord. De visie van Rogers heeft naar mijn mening veel gemeen met die van Trüb. Het verschil lijkt te zijn dat Rogers de ik-jij relatie wel mogelijk acht binnen de psychologische methode, daar waar Trüb en vooral Buber dat niet mogelijk achten.

Mens worden bij Rogers

Carl Rogers geldt als één van de grote pioniers van de moderne psychologie. Hij heeft dan ook heel wat boeken en artikelen op zijn naam staan. In deze scriptie zal ik gebruik maken van het boek *Mens worden: Een visie op persoonlijke groei* (2000) dat een aantal voordrachten en artikelen bevat die volgens Rogers de kern van zijn visie weergeven. Deze Amerikaanse psychotherapeut was de grondlegger van de zogenaamde 'cliëntgerichte therapie' en de 'non-directieve behandelingsmethode'. Daarmee bracht hij een doorbraak teweeg in de behandeling van psychische klachten en in de opvatting over de menselijke persoonlijkheid. Rogers wenste mensen met psychische problemen niet te zien als patiënten die 'genezen' moesten worden, maar als cliënten die geholpen dienden te worden om hun eigen weg naar persoonlijke groei te vinden. Zijn visie op de mens is zeer positief en centraal staat de drang naar vrijheid en zelfstandigheid van het individu.

Belangrijk voor Rogers was de vraag hoe hij zijn medemens kon bijstaan in dit streven naar vrijheid en zelfontplooiing. Daarbij was Rogers kritisch naar de mens- en maatschappijwetenschap zoals die zich heeft ontwikkeld. Rogers

had veel moeite met het beeld van een maakbare mens en maatschappij, van de mens als robot die met de juiste straffen en beloningen netjes zijn weg zou gaan en gelukkig zou zijn. De menselijke vrijheid en spontaniteit waren voor Rogers werkelijkheid en hadden grote waarde. Bij Rogers is de relatie tussen therapeut en cliënt van groot belang. Rogers schrijft dat de vraag die hij zichzelf stelt als psychotherapeut gedurende de jaren is veranderd. De vraag is veranderd van *'hoe kan ik deze persoon behandelen of genezen of veranderen?' in 'hoe kan ik deze mens een relatie aanbieden, die hij kan gebruiken voor zijn eigen persoonlijke groei?' (p.38)* Hij is heel stellig in zijn uitspraak dat geen enkele benadering die louter gestoeld is op rationele kennis, techniek of op de aanvaarding van iets dat aangeleerd kan worden van enig nut is. De verandering bij de cliënt komt tot stand op basis van relationele ervaringen.

Rogers vat de essentie van zijn visie op therapie als volgt samen: *'Wanneer ik een bepaald soort relatie weet te scheppen, zal de ander in zichzelf de capaciteiten ontdekken om die relatie te gebruiken voor zijn eigen groei en dan zal er verandering en persoonlijke ontwikkeling plaatsvinden.'* (p.38) Zijn visie lijkt veel op die van Buber zoals bijvoorbeeld verwoord in het volgende citaat: *'The help that men give each other in becoming a self leads the life between men to its height. The dynamic glory of the being of man is first bodily present in the relations between two men each of whom in meaning the other also means the highest to which this person is called, and serves the self-realization of this human life as one true to creation without wishing to impose on the other anything of his own realisation.'* (Buber, 1999, p.85) Voor zowel Rogers als Buber lijkt een relatie, waarin beiden voor elkaar het hoogste voor ogen hebben, de sleutel tot 'mens worden'. Rogers heeft dan ook, in gesprek met Buber, zijn visie op de therapie als een ik-jij relatie aan Buber voorgelegd. Ik kom later terug op dit gesprek en de overeenkomsten en verschillen in de visies van Rogers en Buber.

Rogers heeft de indruk dat er een heel nieuw gebied van 'tussenmenselijke relaties' is waarin bepaalde veranderingen kunnen optreden indien de innerlijke houding van de therapeut aan bepaalde voorwaarden voldoet. Die voorwaarden heeft hij geprobeerd op een rijtje te zetten. Het komt er dan

vooral op neer dat open, eerlijk en echt zijn gelden als de meest fundamentele voorwaarden om een helpende relatie aan te kunnen gaan.

Rogers stelt uit eigen ervaring en onderzoek tien dingen waar een helpende relatie aan zou moeten voldoen. Ten eerste moet de therapeut zo echt en waarachtig kunnen zijn dat hij door de ander als betrouwbaar ervaren wordt. Ten tweede moet de therapeut zich zodanig kunnen uiten dat ondubbelzinnig bij de ander overkomt wie en wat hij is. Voorwaarde hiervoor is ook dat de therapeut goed bij zichzelf kan voelen en aanvaarden welke gevoelens bij hem aanwezig zijn. Ten derde moet de therapeut een positieve houding kunnen aannemen naar zijn cliënt, een houding waar warmte, genegenheid, zorg, belangstelling en respect voor de ander in doorklinken. Ten vierde moet de therapeut in staat zijn om de eigen gevoelens en behoeften duidelijk van die van de cliënt te scheiden en net zozeer te respecteren als die van zijn cliënt. Ten vijfde moet de therapeut innerlijk zeker genoeg zijn van zichzelf om het gescheiden zijn van de ander toe te staan. De therapeut moet de ander zichzelf kunnen laten zijn, wie hij of zij ook is. Ten zesde moet de therapeut zich zo volledig kunnen inleven in de gevoelswereld en persoonlijke opvattingen van de cliënt dat hij deze kan zien zoals de cliënt dat doet en zodat hij hierover niet de behoefte voelt kritisch te oordelen. Het gaat dan om nauwkeurig kunnen meeleven en aanvoelen en daarbij oordelen achterwege te laten. Ten zevende moet de therapeut in staat zijn alle facetten die de ander van zichzelf laat zien te aanvaarden en onbevooroordeeld tegemoet te treden. Ten achtste moet de therapeut zich in de relatie op een dergelijke sensitieve en subtiele manier bewegen dat hij geen vrees oproept bij de cliënt. Ten negende moet de therapeut de cliënt kunnen vrijwaren van de dreiging van waarde-oordelen van buitenaf, omdat deze niet bijdragen tot persoonlijke groei. De cliënt dient een punt te kunnen bereiken waarop hij of zij zich realiseert dat het oordelen en het centrum van verantwoordelijkheid in zichzelf ligt, dit kan alleen wanneer de therapeut zich zoveel mogelijk onthoudt van oordelen. En als laatste moet de therapeut de ander tegemoet kunnen treden als iemand die in een wordingsproces gewikkeld is en zich niet laten leiden of beïnvloeden door het verleden van zijn cliënt of zichzelf. Rogers verwoordt dit als volgt: *Wanneer ik de ander aanvaard als een voldongen feit,*

als reeds gediagnosticeerd en geklassificeerd, als gefixeerd door zijn verleden, dan draag ik er het mijne toe bij om deze hypothese als status-quo te bevestigen. Wanneer ik hem aanvaard als iemand in wording, in groeiproces, dan doe ik wat ik kan om zijn potenties te bevestigen en te verwerklijken. (p.55)

De visie van Rogers op een helpende relatie binnen een therapie-setting lijkt veel overeenkomsten te vertonen met die van Buber en Trüb. Rogers heeft dan ook, zij het pas op latere leeftijd, kennis gemaakt met het werk van Martin Buber. Er is zelfs enige correspondentie geweest en Rogers en Buber zijn een keer met elkaar in gesprek gegaan. Uit die ontmoetingen blijkt dat er toch wel verschillen zijn in de visies van Rogers en Buber. Deze verschillen voel ik aan wanneer ik de werken van beide auteurs lees, en dat zit hem vooral in het feit dat de relatie bij Rogers als het ware gemaakt of geschapen kan of moet worden binnen de methodiek van de hulpverlener, terwijl de relatie bij Buber het uitgangspunt is van mens zijn. Ook is de relatie bij Rogers meer een middel tot een bepaald doel, namelijk de persoonlijke ontwikkeling van de cliënt. Als middel om de cliënt als mens met al zijn existentiële mogelijkheden te bekrachtigen. Bij Buber is de relatie nooit een middel, maar als het ware altijd al daar en klaar om gezien te worden. Daar waar Rogers zich letterlijk (Rogers, 2000, p.51) afvraagt hoe een helpende relatie geschapen kan worden, heb ik bij Buber nergens kunnen vinden dat een relatie (door één mens) geschapen kan worden. De poging van Rogers om vanuit eigen jarenlange ervaring een 'overzicht' te maken van waar een helpende relatie aan moet voldoen vind ik bewonderenswaardig. Ik denk ook zeker dat hij de belangrijkste dingen heeft beschreven die nodig zijn in een relatie tussen hulpverlener en cliënt. Toch heeft het op mij ook een enigszins vervreemdende werking. Een relatie is toch niet een optelsom van voorwaarden? Het voelt alsof Rogers door het op een rij zetten van deze voorwaarden juist datgene verliest waar het werkelijk om gaat, terwijl hij daar wel contact mee had. Wat hij hier mist vind ik moeilijk onder woorden te brengen, maar heeft in ieder geval te maken met mijn overtuiging dat een werkelijke ontmoeting en dialoog niet gemaakt kan worden, maar ontstaat. In de volgende paragraaf bespreek ik het gesprek tussen Buber en Rogers en de verschillen en overeenkomsten die daarin naar voren komen.

Een ontmoeting tussen Buber en Rogers

Van een gesprek tussen Rogers en Buber dat plaats vond op 18 april 1957 in Ann Arbor, Michigan is een transcript gemaakt. Dit transcript is opgenomen in de bundel *Martin Buber on psychology and psychotherapy* (Buber Agassi, 1999). De gespreksleider en organisator van deze ontmoeting was Maurice Friedman. Friedman was professor in religieuze studies, filosofie en vergelijkende literatuur aan verschillende universiteiten. Hij heeft vele werken van Buber in het Engels vertaald en bovendien uitvoerig over Buber's gedachtegoed gepubliceerd. Friedman heeft Buber verscheidene keren uitgenodigd in de Verenigde Staten en regelde dan ook de voordrachten en lezingen voor hem.

Buber was aanvankelijk niet zo gecharmeerd van het idee een dialoog ten overstaan van publiek te voeren, maar de dialoog resulteerde in een zeer gemakkelijk verlopende en gedetailleerde uiteenzetting van de visie van Buber op het gebruik van de dialogische methode in de psychotherapie. Verrassend is dat Buber in dit gesprek meer praktisch gericht en bescheiden is in zijn beweringen over de dialogische methode dan Rogers als praktiserend psychotherapeut. Rogers stelt in dit gesprek een aantal vragen en is hierbij vooral op zoek naar de overeenkomsten en verschillen in beider visies.

Wat als eerste duidelijk wordt in dit gesprek is dat Buber toch wel enige ervaring heeft in de psychiatrie, daar hij als jonge student drie periodes psychiatrie studeerde, onder andere bij niemand minder dan Bleuler (de psychiater die als één van de eersten schreef over schizofrenie) in Zürich. Buber maakte hier kennis met de chronische instellingspsychiatrie, terwijl Rogers toegeeft dat hij nooit in de klinieken heeft gewerkt en te maken heeft met cliënten die zich redelijk normaal kunnen handhaven in de samenleving. Rogers vraagt Buber allereerst hoe hij zo doorleefd kan schrijven over de relatie zonder psychotherapeut te zijn. Buber antwoordt met vertellen over zijn ervaringen als student in de psychiatrie en zijn nieuwsgierigheid om te weten te komen over mensen in een zogenaamde pathologische staat. Hij wilde ervaren of het mogelijk was om deze mensen te ontmoeten en om de

relatie met zo'n mens te ervaren, een werkelijke relatie tussen een gezonde mens en een pathologische mens. Als jonge student al had Buber het verlangen voelde om mensen te ontmoeten en om, voorzover mogelijk, iets in de ander te veranderen en daarbij ook iets in zichzelf te laten veranderen door die ander. Toen al voelde Buber dat hij niet het recht had iets in de ander te willen veranderen wanneer hij niet ook zelf open stond om te veranderen. *'I cannot be, so to say, above him, and say, "No! I'm out of the play. You are mad".'* (Buber Agassi, 1999, p.249)

Verderop in het gesprek vraagt Rogers of wat Buber de Ik-Jij relatie noemt hetzelfde is als wat Rogers ziet als het effectieve moment in de therapeutische relatie. Rogers legt uit dat hij, wanneer hij het gevoel heeft effectief te zijn als therapeut, in de relatie staat als een subjectief persoon en niet langer als therapeut of wetenschapper. En dat hij, wanneer de therapie het meest effectief is, zich relatief 'heel' of 'transparant' voelt in de relatie. Hij houdt niks opzettelijk verborgen voor de ander en laat zich als mens door de ander kennen. Daarbij voelt hij een werkelijke wens voor de ander om te zijn wie hij of zij is, de hele persoon mag er zijn met alle gevoelens en gedachten die er op dat moment zijn. Rogers noemt dat acceptatie. Rogers kan op dat moment ook bijna geheel aanvoelen hoe het voor de ander is, zonder de eigen afgescheidenheid te verliezen. Wanneer de cliënt dit kan aanvoelen is een werkelijk gevoelde ontmoeting mogelijk waarin beide veranderd zijn. Buber laat er geen twijfel over bestaan dat hij het anders ziet dan Rogers. De gelijkheid die Rogers schetst kan Buber niet beamen als zijnde een werkelijke Ik-Jij relatie. Dit is vooral omdat de therapeut door de ander gevraagd wordt hem te helpen en omdat de therapeut ook kan helpen. Rogers kan zeer zeker in staat zijn de ander helemaal te zien en accepteren, hij kan werkelijk interesse tonen in diens persoon, de cliënt van zijn kant doet en kan dit niet. De cliënt is niet geïnteresseerd in de persoon van de therapeut, hoe belangrijk te therapeut ook is in zijn leven. *'He comes to help for you. You don't come to help to him. And not only this, but you are able, more or less, to help him. He can do different things to you, but not just help you. And not this alone. You see him, really. I don't mean that you cannot be mistaken, you see, but you see him just as you said, as he is. He cannot, by far, cannot see you.'* (p.253) Waar Rogers keer op keer blijft zeggen en

geloven dat zijn ervaring tijdens de therapie is dat hij zich gelijk voelt aan de cliënt, dat de relatie gelijk is voor beide, blijft Buber benadrukken dat hiervan geen sprake kan zijn. Hij maakt daarbij ook een belangrijk onderscheid tussen de menselijkheid en de concrete situatie. *'There is not only you, your mode of thinking, your mode of doing, there is also a certain situation - things are so and so - which may sometimes be tragic and even more terrible than what we call tragic. You cannot change this. Humanity, human will, human understanding, are not everything. There is some reality we confront - is outrunning us. We cannot - we may not - forget it for a moment.'* (p.254)

In een ander gesprek (met psychoanalytici in Washington, verschenen in *Sluitsteen* (1966)) gaat Buber ook op dit verschil in wanneer hem gevraagd wordt naar het verschil tussen de verhouding leraar-leerling en therapeut-patiënt. Buber antwoordt dat ze beide gemeen hebben dat de leermeester en de therapeut in hun ervaring ook de kant van de leerling en de patiënt betrekken, zonder dat dit omgekeerd het geval is. De leraar ervaart van zichzelf uit en vanuit de leerling, maar daarbij is geen sprake van wederkerigheid. De leerling kan en mag niet ook de kant van de leraar ervaren. Als dit toch gebeurt dan wordt de verhouding leraar-leerling verbroken en is er sprake van een vriendschap. Hetzelfde geldt voor de therapeut en zijn patiënt. De therapeut moet de kant van de patiënt lichamenlijk meevoelen om te weten hoe de patiënt zich voelt. Als de patiënt daartoe echter eveneens in staat was had hij geen therapeut nodig. Het verschil tussen beide verhoudingen is dat van de superioriteit van de therapeut ten opzichte van de leraar. Die superioriteit is zeer problematisch volgens Buber, maar wel terecht. Zonder deze superioriteit zou de therapeut niks tot stand kunnen brengen. De pedagoog bezit volgens Buber niet die superioriteit. De therapeut kan namelijk in het gunstigste geval daadwerkelijk genezen. De pedagoog kan nooit volkomen opvoeden. Het leren blijft 'lapwerk'. De therapeut kan helpen de patiënt te brengen tot existentiële genezing, dat wil zeggen dat hij de patiënt ertoe brengt dat hij zichzelf kan helpen, dat is eigenlijk ook de taak van het opvoeden. (Buber, 1966, p.178) Waar het op neer lijkt te komen is dat Buber tegen Rogers zegt dat hij helemaal geen kritiek heeft op diens methode, maar dat beider visies op de

relatie binnen die methode verschillen. Buber zou de relatie tussen hulpverlener en cliënt zoals Rogers die omschrijft niet een Ik-Jij relatie noemen. Simpelweg omdat deze relatie geen wederkerigheid kent zoals die door Buber wordt bedoeld, de situatie van de therapie en de methode die daarin gebruikt wordt laat dit niet toe. *'Now, you see, I am not a therapist. I'm interested in you and in him. I must see the situation. I must see you and him in this dialogue hampered by tragedy. Sometimes, in many cases, a tragedy can be overcome. Just in your method. I have no objection at all to your method, you see? There is no need to speak about it. But sometimes method is not enough, and it cannot do what has been - what is necessary to do.'* (Buber Agassi, 1999, p.256) Het behandelen vanuit een methode is vaak voldoende om iemand te kunnen helpen zegt Buber hier, maar soms is iets anders nodig. En dat andere, dat wijst naar mijn idee in de richting van wat Trüb schetst, het loslaten van de methode en als mens tegenover een ander mens durven staan. De situatie verandert daarmee, er is niet langer sprake van therapeut en cliënt, maar van twee mensen die samen de diepte in moeten van de tragedie. Dat is misschien ook wat Buber hier bedoelt met 'doen wat nodig is' met de ander mee gaan daar waar het angstig en onzeker is, en niet langer als therapeut (die kan helpen) aan de zijlijn blijven staan.

Toch vraag ik me ook af of Buber niet te streng is voor Rogers. Het zou best kunnen dat Rogers de momenten van Ik-Jij relatie ervaren heeft in zijn therapie sessies, maar dat hij als geschoold therapeut er gewoonweg niet aan kan ontsnappen deze in methodische termen te bespreken. Buber blijft in gesprek met Rogers keer op keer de grenzen aangeven van werkelijke dialoog. Grenzen die volgens hem wel degelijk opgeworpen kunnen worden door de ziekte van de cliënt. Het is soms gewoonweg heel moeilijk om met iemand te praten die schizofreen is. In de ervaring van Buber is dit slechts mogelijk voor zover de cliënt hem toe laat in zijn of haar wereld, en in het algemeen gebeurt dat weinig. Maar op het moment dat hij zijn wereld afsluit, kan de therapeut er niet meer in. En het verschil tussen therapeut en cliënt is hier weer dat de therapeut, dat Rogers, een man is die de ander wil helpen. Hij is een mens die de andere mens wil helpen, daarin zit al de ongelijkheid. *'You see, you give him something in order to make him equal to you. You supplement his need in*

bis relations to you. You make him - may I say so personally - out of a certain fullness you give him what he wants in order to be able to be, just for this moment, so to speak, on the same plan with you. But even that is tangent. It is a tangent that may not last but one moment. It is not the situation, as far as I see, not the situation of an hour; it is a situation of minutes. And these minutes are made possible by you. Not at all by him. (p.260)

Waarom is Buber hier zo streng naar Rogers, terwijl hij bij Trüb wel lijkt te herkennen dat ze over dezelfde dingen schrijven? Is dit louter het stuk methodiek van Rogers dat in de weg zit? In onderstaand citaat blijkt de positieve bevestiging van Buber van een weg die therapeuten gaan. Een weg die mijns inziens aansluit bij die van Rogers. Misschien dat Buber dit, los van zijn kijk op de wereld, wel als waardevol ziet, maar niet als een werkelijke Ik-Jij relatie tussen twee personen waarover hij zelf schrijft. *'Sinds ongeveer tien jaar heb ik de indruk, dat zich in de praktijk van de psychotherapie een verandering voltrekt, waarbij steeds meer therapeuten er niet langer zo vast van overtuigd zijn, dat deze of gene theorie juist is, en een meer 'muzikale', flexibele relatie tot hun patiënten hebben. De beslissende werkelijkheid is de therapeut, niet de methode. Zonder methode is men een dilettant. Ik ben zeer voor methoden, maar om ze te gebruiken, en niet om erin te geloven. Hoewel geen enkele arts het zonder typologie kan stellen weet hij toch, dat op een bepaald moment de onvergelykbare persoon van de patiënt voor de onvergelykbare persoon van de arts staat; hij werpt van zijn typologie zoveel overboord als hij kan en neemt op zich wat plaatsvindt tussen arts en patiënt en niet te voorzien is. Deze verandering gaat gepaard aan een 'medisch realisme' dat niet, zoals het gewone gebruik van vaktermen het accepteren van algemene begrippen is, maar het aanvaarden van deze ene situatie in haar eigensoortigheid. Hoewel het mij niet is toegestaan af te zien van typologie en methode, moet ik weten op welk moment ik ze moet laten vallen.'* (Buber, 1966, p.165-166) Hoewel het gesprek van Buber en Rogers, evenals de voordracht waaruit ik hierboven citeer, beide plaats vonden in 1957, lijkt Buber hier toch iets te zeggen in het voordeel van Rogers. Het grote verschil blijft dat Rogers de Ik-Jij relatie binnen de methodiek trekt, terwijl Buber juist wijst op het moment waarop de therapeut zijn of haar methodiek aan de kant kan schuiven en als mens, tegenover een ander mens, in relatie kan staan. Buber ziet die essentie van de Ik-Jij relatie niet terug bij Rogers.

Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik een beeld geschetst van de huidige tegenstelling in de psychiatrie tussen een medisch-biologische benadering en een geesteswetenschappelijke benadering. Ik heb hierbij gebruik gemaakt van de boeken van Den Boer en Mooij die een kritische noot stellen bij die tegenstelling. Ik heb deze huidige stand van zaken willen schetsen, omdat ze van belang is voor de context van mijn scriptie. Binnen een medisch biologische benadering van geestelijk ziek zijn is weinig ruimte en aandacht voor de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Wanneer deze aandacht er wel is wordt die voornamelijk instrumenteel ingezet om bijvoorbeeld de therapietrouw van de cliënt te bevorderen. In dit hoofdstuk heb ik vervolgens de geesteswetenschappelijke benadering uiteengezet met behulp van een aantal auteurs die de relatie tussen hulpverlener en cliënt als beginpunt of zelfs als belangrijkste bestanddeel zien van geestelijke hulpverlening. Trüb, Yalom en Rogers zijn beroemde psychotherapeuten die de relatie tussen hulpverlener en cliënt als belangrijkste bestanddeel van de therapie zien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zowel Trüb als Rogers beïnvloed zijn door Martin Buber.

In dit hoofdstuk heb ik willen laten zien hoe Trüb en Rogers het gedachtegoed van Buber hebben vertaald naar de geestelijke hulpverlening. Deze vertaalslag lijkt gemakkelijk gemaakt, maar zoals blijkt in het gesprek tussen Buber en Rogers heeft Buber hierbij toch zijn bedenkingen. Voor Buber gaat het steeds weer om de Ik-Jij relatie als een tegenover staan van mens en wereld of mens en mens. Dit tegenover staan is voor hem de psychische realiteit. Die realiteit kan volgens Buber niet binnen de hulpverlenerrelatie getrokken worden, omdat daarin geen sprake is van gelijkheid. De uitgangspunt van hulpvrager en hulpgever is niet gelijk. Bij Buber is sprake van een spiritueel mystieke benadering. Die kan voor hem geen plaats krijgen binnen de psychologisch methodische benadering van Rogers. Hoewel ik begrijp dat dit voor Buber essentieel is, herken ik ook de ervaring van Rogers dat binnen een hulpverlenerrelatie sprake kan zijn van een zeer gelijkwaardige relatie. Ik ben geneigd te denken dat Buber en Rogers

het toch over dezelfde Ik-Jij relatie en ervaring van tussenruimte hebben. Een ervaring die begint daar waar de hulpverlener als mens aanwezig is, en niet langer alleen als therapeut. Dit zijn naar mijn mening vaak de momenten waar het om gaat in de hulpverlening. Momenten waarop de cliënt als mens aan een ander mens vraagt om naast hem te staan, om er te mogen zijn en samen de diepte van de pijn, de vreugde, het verdriet en de angst te trotseren. Op die momenten is de hulpverlener 'in het bijzonder mens' en geven professionele technieken en methodieken geen antwoord op de vraag van de cliënt.

In gesprek met Victor Kal werd mijn ervaring van de tussenruimte (tussen geestelijk begeleider en cliënt) en vermoeden van overeenkomsten met de Ik-Jij relatie van Buber gesteund. Kal beaamde dat het heel wel mogelijk is om de Ik-Jij relatie van Buber terug te zien in de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Uiteindelijk denk ik dat Buber het moment in de relatie waarin werkelijke wederkerigheid ontstaat niet meer een relatie tussen hulpverlener en cliënt wenst te noemen. In onderstaand citaat wordt duidelijk dat hij niet spreekt van wederkerigheid wanneer er sprake is van een psychotherapeut en zijn cliënt, een relatie waarin de therapeut de cliënt tot object van onderzoek maakt. Hij spreekt echter wel van wederkerigheid wanneer diezelfde therapeut erin slaagt een bredere blik te hebben en ruimte te bieden aan een partnerverhouding van persoon tot persoon. *'Een ander [...] voorbeeld van de normatieve beperking van de wederkerigheid biedt ons de relatie tussen een echte psychotherapeut en zijn patiënt. Als hij er genoeg mee neemt deze te 'analyseren', dat wil zeggen uit zijn microkosmos onbewuste factoren aan het licht te brengen en de energie die zo tevoorschijn komt in een veranderde vorm te richten op een bewuste levenstaak, kan hij heel wat bereiken. [...] Maar datgene waarop het eigenlijk aankomt, de regeneratie van een verkommerd persoonscentrum, zal hij niet in gang zetten. Daartoe is alleen in staat wie met de weidse blik van de arts de bedolven latente eenheid van de lijdende ziel beseft - en dat is juist alleen te bereiken in de partnerverhouding van persoon tot persoon, niet door het bekijken en onderzoeken van een object. [...] Genezen zo goed als opvoeden kan slechts bij die tegenover leeft en toch afzijdig is.'* (Buber, 2003, p.151-152) De laatste zin van dit citaat is belangrijk. Buber benadrukt hier dat het in de Ik-Jij relatie gaat om een wederkerigheid waarin ik en de ander, hoewel verbonden door de Ik-

Jij relatie, tegenover elkaar (*'gegensfeitig'*) blijven bestaan. De relatie blijft een waagstuk, voor zowel cliënt als hulpverlener. Ik ben van mening dat er in een relatie tussen hulpverlener en cliënt sprake kan zijn van werkelijke wederkerigheid en een Ik-Jij relatie zoals Buber die beschrijft. Die Ik-Jij relatie heet bij mij tussenruimte. In de tussenruimte blijft de hulpverlener, hoewel hij of zij zich als mens laat kennen en mee gaat met de ander, tegelijkertijd als tegenover aanwezig.

Het is uiteindelijk de praktijk die uitmaakt of er werkelijk sprake is van een Ik-Jij relatie of, in mijn woorden, tussenruimte. De Ik-Jij relatie is er niet op het moment dat Rogers erover spreekt of schrijft, maar op het moment dat het gebeurt in gesprek met zijn cliënten. Buber was niet bij die gesprekken van Rogers aanwezig en kan daarom naar mijn mening niet met recht volhouden dat er in die gesprekken geen sprake kan zijn van een Ik-Jij relatie. In het volgende hoofdstuk ga ik het hebben over dat moment in de praktijk van de hulpverlening. Ik laat drie hulpverleners aan het woord over de tussenruimte, de relatie tussen hulpverlener en cliënt en datgene wat er in hun ogen werkelijk toe doet om de ander te kunnen helpen.

Interviews

'De kunst bestaat erin de ander in zijn of haar eigenheid te onderkennen en hem of haar juist daarin te ontmoeten. Ruimte voor een ware bejegening ontstaat daar waar voldoende stilte tussen beide mag heersen en er echt geluisterd wordt, zonder oordeel, zonder vergelijking, zonder enige vorm van hooghartigheid.'

(Benoît Standaert, 2007, p.30)

Inleiding

Ter aanvulling, illustratie en verrijking van mijn literatuuronderzoek naar de ervaring van de tussenruimte heb ik met drie hulpverleners werkzaam in de geestelijke gezondheidszorg interviews gehouden. Ik heb een humanistisch geestelijk verzorger, een maatschappelijk werker en een coach gevraagd naar hun ervaring met tussenruimte. Ik heb gevraagd of anderen mijn ervaring van de tussenruimte konden herkennen. Dit deel van mijn afstudeeronderzoek is gebaseerd op de empirisch fenomenologische onderzoeksmethode. Ik zal eerst beschrijven hoe het onderzoek is opgezet en verlopen. Daarna zal ik de gesprekken met de hulpverleners samenvatten en vervolgens mijn belangrijkste bevindingen uiteenzetten.

Waarom empirisch fenomenologisch onderzoek?

Ik heb gekozen voor empirisch fenomenologisch onderzoek omdat ik op zoek was naar ervaringen van mensen. Het gaat daarbij om ervaringen waar mensen zich bewust van zijn of waar zij zich, middels een interview, (meer) bewust van kunnen worden. Het gaat niet zozeer om het feit dat die ervaring er is, maar om de inhoud van de ervaring zo volledig mogelijk te achterhalen. Daarbij zijn alle gevoelens, gedachten en belevingen die de persoon in kwestie tijdens de ervaring had van belang. De ervaringen die ik zo heb verzameld hoeven niet 'waar' te zijn in de zin van een objectief waarneembaar feit, maar wel als voor de betrokkene betekenisvol en waardevol. Het gaat erom hoe de persoon in kwestie zijn of haar ervaring heeft beleefd en om de manier waarom hij of zij de ervaring, deze in gedachten herbelevend, achteraf beschrijft. De onderzoeksopzet is gebaseerd op het boek *De rijkdom van ervaringen, Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek* van Ilja Maso e.a. (2004).

Onderzoeksopzet

Ik heb, telefonisch en via e-mail, contact opgenomen met een aantal mensen waarvan ik vermoedde, of waarvan anderen mij vertelden, dat ze als hulpverlener de kwaliteit bezitten om een werkelijke ontmoeting met hun cliënten aan te gaan en daardoor de ervaring van tussenruimte zouden herkennen. Ik heb deze personen een brief gestuurd met daarin kort het onderwerp waarover ik ze wilde bevragen en een uitleg van hoe het gesprek eruit zou zien. Het plan was om tijdens het gesprek één enkele ervaring met een cliënt uit te diepen. Volgens de empirisch fenomenologische methode moet de persoon zijn of haar ervaring eerst uitschrijven op papier. Omdat dit voor mijn onderzoek te bewerkelijk zou zijn en omdat ik het nogal veel gevraagd vond voor mijn respondenten heb ik ervoor gekozen een bepaalde ervaring te laten kiezen en in gedachten terug te halen voordat ik het interview zou afnemen. Op het moment dat ik naar de ervaring vroeg kon deze, zo hoopte ik, al vrij uitgebreid door iemand verteld worden. In eerste instantie had ik bedacht om iedere respondent twee maal te interviewen. De interviews zou ik opnemen. In het eerste gesprek zou ik dan vragen stellen om de ervaring uit te diepen en voor mijzelf invoelbaar te maken. Dit gesprek zou ik thuis woordelijk uitschrijven. Aan de hand van de uitgeschreven tekst wilde ik de nog niet verhelderde uitspraken, verhullende woorden, de belangrijke ervaring en de aspecten die haar belangrijk maken proberen te herkennen zodat ik hier in een tweede gesprek op terug kon komen. Ook dit tweede gesprek wilde ik woordelijk uitwerken. Op die manier zou ik na twee gesprekken een uitvoerige beschrijving van de ervaring hebben.

Uiteindelijk bleek deze methode niet het gewenste resultaat op te leveren. Dit vooral omdat ik me als interviewer geremd voelde om mijn eigen ervaringen of ideeën in te brengen en omdat de respondent vaak andere ervaringen erbij haalde of meer in het algemeen dingen benoemde wanneer het ging om tussenruimte en het moment in het gesprek waarin een werkelijke ontmoeting

plaats vond. Ik heb daarom tijdens het onderzoek ervoor gekozen om alleen de voor mij belangrijke passages van het interview woordelijk uit te typen en om een tweede interview alleen te doen wanneer ik dat nodig achtte of om via telefoon of e-mail om verheldering te vragen. Ik heb de interviews tweemaal naar mijn respondenten gestuurd ter autorisatie; eenmaal om de uitgeschreven tekst van het (eerste) interview te lezen en nogmaals om de tekst die uiteindelijk in de scriptie zou komen van commentaar te voorzien. Omdat ik meerdere mensen heb geïnterviewd over een zelfde soort ervaring en daarbij ook mijn eigen ervaring heb kunnen inbrengen bestaat de mogelijkheid van verdieping en uitbreiding van de ervaringen. Mijn doel was om te kijken of mijn eigen ervaring door anderen herkend en verwoord werd. Zo kon ik de wezenskenmerken van de ervaringen achterhalen om deze te vergelijken met de literatuur en mijn eigen ervaring. Dit proces wordt eidetische reductie genoemd. In mijn onderzoek en de interviews die ik gehouden heb ben ik niet volgens de methode ingegaan op één specifieke ervaring van de respondenten waarvan het belangrijke moment middels de eidetische reductie achterhaald zou kunnen worden. Dit komt vooral omdat ik tijdens het onderzoek erachter kwam dat de methode niet helemaal uitwerkte zoals ik had gedacht. Mijn vraag naar de tussenruimte en het specifieke moment in de relatie tussen hulpverlener en cliënt waarin die ruimte ontstaat bleek moeilijk helder terug te halen en te beschrijven door de respondenten. Het interviewen en uitwerken van de interviews was ontzettend leuk en inspirerend, maar het viel niet mee om een helder antwoord op mijn vragen te krijgen. Wanneer het gaat om tussenruimte, ontmoeting en momenten in een gesprek waar 'het' gebeurt vonden de respondenten het lastig om in concrete termen te praten. Natuurlijk had ik dit ook wel verwacht, maar ik had gehoopt op meer woorden of verrassingen. Daarnaast kwam ik erachter dat tussenruimte mijn woord is, over dat begrip wilde ik meer te weten komen. In de interviews bleek dat de respondenten wel naar woorden zochten om de tussenruimte inzichtelijk te maken of te beschrijven wat zij hieronder zouden verstaan, maar dat het niet hun woord was. Zij hadden het eerder over ontmoeting of gezamenlijk mens zijn. De tussenruimte zoals ik die voor ogen heb miste ik in hun verhalen. Toch ben ik niet ontevreden over de resultaten van het onderzoek en heb ik van mijn

respondenten zeker het idee gekregen dat zij de kwaliteiten bezitten om een werkelijke ontmoeting met een cliënt aan te gaan en dat ze hier belang aan hechten. In hun verhalen hoorde ik elementen die ik in verband kon brengen met de tussenruimte. Ik hoop dat dit in onderstaande bevindingen naar voren komt.

Ik heb ervoor gekozen om de gesprekken met mijn respondenten samen te vatten en daarin de belangrijkste elementen en uitspraken met betrekking tot ontmoeting en tussenruimte naar voren te halen. Op die manier wordt zichtbaar hoe de hulpverlener zich verhoudt tot tussenruimte en wat volgens hem of haar uiteindelijk helpend of helend is voor de cliënt.

Aan het begin van mijn onderzoek heb ik me nog afgevraagd of ik misschien ook cliënten zou kunnen interviewen over tussenruimte en het belang van een werkelijke ontmoeting tussen hulpverlener en cliënt. Ik heb dit uiteindelijk niet kunnen doen omdat het niet in de tijdsplanning van de scriptie paste. Het lijkt me zinvol en zeer interessant om een dergelijk onderzoek wel te doen. Dit is dan ook een belangrijk voorstel voor eventueel vervolgonderzoek. In mijn onderzoek heb ik ervoor gekozen om de stem van de cliënt te laten horen middels geschreven bronnen in de vorm van ervaringsverhalen en gedichten die ik heb gevonden in boeken en tijdschriften.

In totaal heb ik drie hulpverleners geïnterviewd. Een humanistisch geestelijk raadsvrouw die werkzaam is in een regulier ziekenhuis; een coach die werkt vanuit een eigen praktijk en die zich heeft geschoold in verschillende therapiestromingen waaronder de Zelfconfrontatiemethode (ZKM); een maatschappelijk werker, tevens pastor, die werkzaam is in het algemeen maatschappelijk werk. Hieronder zal ik de belangrijkste bevindingen uit de gesprekken met deze drie respondenten naar voren halen. Ten behoeve van de leesbaarheid heb ik de citaten uit de interviews hier en daar aangepast. Ik heb niets veranderd aan de woorden van de respondenten, maar hooguit stiltes, herhalingen en haperingen weg gelaten.

Humanistisch raadvrouw Erna

“En toen kwam er een andere kleur in het verhaal.”

Humanistisch raadvrouw Erna vertelde mij over een ontmoeting die zij had op de hartbewakingsafdeling van het ziekenhuis waar zij werkt. Ze raakte in gesprek met een man die een hartaanval had gehad. De man was in eerste instantie stoer en begon steeds meer opgewonden te vertellen over zijn leven en de strijd die hij daarin had gevoerd tegen onrecht dat hem en anderen werd aangedaan. Erna voelde zich op een gegeven moment ongemakkelijk bij dit explosieve verhaal en gaf gehoor aan haar gevoel door de man te onderbreken en herinneren aan zijn situatie en dat alle opwindingsmisschien niet goed voor hem was op dit moment. Direct daarna kwam bij haar een vraag op waardoor de man stiller werd en het besef van verlies en dood in het gesprek naar voren kwam.

Het gesprek was voor Erna bijzonder omdat er zich een grote wending voordeed waarbij de cliënt, maar ook zijzelf, voelde dat er iets belangrijks was aangeraakt dat aandacht behoefde. De wending kwam in het gesprek nadat Erna gehoor had gegeven aan haar eigen gevoel van ongemak bij de richting die het gesprek nam. Ze zette het gesprek als het ware stop en toen kwam er een heel nieuwe vraag bij haar op. *“En op een gegeven moment, nou dan zit ik er misschien al tien minuten of een kwartier, of misschien nog langer, toen bekwam mij zelf een beetje een akelig gevoel [...] Maar daarnaast kwam er nog een andere vraag toen opeens bij me op [...] En dat verraste mij ook, ineens waren we weer in het nu. Zo kun je het eigenlijk ook zeggen, want, met zijn gaandeweg vertellen raakte hij in al die herinneringen van hem en al die frustraties en ineens was er de vraag die hem misschien ook weer bracht tot wat er nu aan de hand was.”* Dit thema van verrassing of een omkeer in het gesprek is belangrijk. Het heeft te maken met weer in contact komen, nadat het contact als het ware verbroken is door de richting die het gesprek neemt. Het gesprek is niet langer in het nu, maar er worden vooral herinneringen opgehaald en verteld die de cliënt, en de raadvrouw, steeds verder weg voeren van de situatie en het contact dat er nu is.

Wanneer ik vraag naar tussenruimte benoemt Erna deze als een potentie of mogelijke ruimte die kan ontstaan wanneer het contact eenmaal is gelegd. *“Het moet ook ergens op gang komen. Ik dacht ook misschien heb je eerst een soort gang of een soort balletje, of een soort, zit je eerst in de wachtkamer samen. En dat is misschien ook wachten van wat daarin ontstaat. Ik denk inderdaad dat ik dat eerste stuk meer als een wachtruimte zie waarin je elkaar ontmoet en treft en waarin het verhaal op gang kan komen. En dat daar in die wachtruimte iets kan ontstaan, dat daarin een deur open kan gaan. Inderdaad die potentie of die mogelijkheid naar tussenruimte.”* De manier waarop Erna hier spreekt van een wachtkamer of voorbereidend stadium van de tussenruimte vind ik herkenbaar. Ik denk dat je in gesprek met mensen vaak wel een intuïtief gevoel hebt van een ‘ander’ en dieper contact dat mogelijk is, maar dat, om die ruimte te betreden, eerst een fase van aftasten nodig is.

Erna spreekt een aantal malen van een *intieme ruimte*. Intimiteit is één van de kwaliteiten die ze aan de ruimte of het contact verbindt, andere zijn *ontroering*, *verwondering*, *vol zijn van*, *teder* en *mild*. Het lijkt te gaan om een moment van bezinning waarin niet eerder toegelaten verlangens ruimte krijgen. Daarbij is het element van *verrassing* en *verwondering* belangrijk. Er is sprake van onverwachte wending in het gesprek en daarna een *onontgonnen gebied*, een *andere dimensie* die tevoorschijn komt. Iets dat in potentie leeft bij de ander krijgt de ruimte om zich te laten zien en dat geeft een gevoel van vreugde en ontroering. *“De vreugde dat iemand met die potentie in zichzelf, wat het is, dat hij daar weer mee in aanraking komt.”* Erna verwijst ook naar de ziel met betrekking tot de tussenruimte. *“Het is op zo’n moment een bepaalde intimiteit waarin je dan verkeert. Het is alsof je even iets van de ziel ziet van iemand. Het is iets van de ziel denk ik [...] iets van de ziel wat spreekt.”* Wat ervoor nodig is om een dergelijk contact te krijgen vindt ze moeilijk te benoemen, in ieder geval is er de bereidheid nodig om te luisteren en de moed om zichzelf in te brengen in het gesprek wanneer zich de noodzaak daartoe voordoet. In de vertelde situatie voelde de raadvrouw heel duidelijk een noodzaak om de richting van het gesprek te veranderen door haar eigen ongemakkelijkheid te erkennen. *“Hij was bereid te vertellen. Ik was bereid bij hem te zitten en te luisteren. Ja en ik durfde het kennelijk aan om daarin, op een gegeven moment iets in te brengen van mijn kant [...] het raakte hem ook, het kwam echt, het was niet even bedacht van oh nu moet ik zus en zo, maar het*

kwam uit zijn wezen zeg maar. Dus er zat een enorme omkering in dat gesprek.” Het is moeilijk te benoemen wat het moment zelf kenmerkt. Zoals Erna het beschrijft is het een moment waarin beide heel bewust zijn van wat er gebeurt, er is een rust of stilte waarin gekeken kan worden naar wat er is en datgene raakt beide gesprekspartners. Het is niet alleen iets van de persoon die vertelt, maar van beide en ook *de wereld* wordt er in toegelaten. Het moment wordt door Erna ook met het woord *menselijkheid* benoemd. *“Ik zie aan hem wat er gebeurt en tegelijkertijd, mij raakt het als iemand zich daarin bloot kan geven. Dat hij die beweging maakt is een verrassing, maar daarin zet iemand ook iets open naar zichzelf en ook naar mijn vraag toe. Ja, het raakt mij om te zien. Het is een heel cruciaal punt denk ik voor iemand. Want hij liet wat er gebeurt niet buiten hem, maar het komt dichtbij hem zelf en hij laat daar ook iets van zien. [...] En, ja, wat mij raakt is ook wat iemand dan ook allemaal durft te laten zien. [...] Hij liet ook de wereld er wat in toe. [...] Hij was zelf ook op een andere manier in het geding [...] een compleet andere dimensie. Ja, en dat raakt mij, het is iets heel menselijks wat dan doorbreekt. [...] Dat er gewoon echt iets in hem doorbrak. En wat hij ook weer kon geven. Hij gaf dat eigenlijk in onze ontmoeting.”*

Erna vertelde dat zij in gesprek met mensen regelmatig een bepaalde diepgang of intimiteit bereikt en dat dit vaak ook snel gebeurt in het ziekenhuis. In het gesprek waarover ze het hier heeft was de grote omkeer echter bijzonder, dat maakt ze niet iedere dag mee. Dit is niet iets waar je van tevoren op kunt rekenen of waar je op aan kunt sturen. Er is de cliënt en de raadvrouw en de bereidheid te vertellen en te luisteren, maar op een gegeven moment is niet meer duidelijk wat er meespeelt. *“Dat weet je soms niet, hoe dat ineens grijpt, welke krachten gaan spelen en dat zich dat bijvoorbeeld in mij zo nadrukkelijk doet voelen als “dit moet ik stoppen”. Waar dat door aangedreven wordt hè? Ja, dat kan ook meer zijn dan dat ik me bewust ben. Ik kan me voorstellen je gaat dat gesprek wel in als twee mensen en tegelijkertijd wat daar allemaal in mee gaat doen, daar heb ik niet een overzicht van. Maar ik leen me wel voor dat gesprek. Of ik ben bereid dat hele gesprek aan te gaan. En ergens zag ik dat bij hem dus ook. Dus er was ook zo’n beweging waarin één en ander ging gebeuren.”* Om die bereidheid te kunnen ervaren is er voor Erna een openheid nodig die maakt dat er ruimte is voor het gesprek en het contact om te ontstaan. Erna bedoelt hiermee dat zij zelf als

raadvrouw ruimte moet hebben voor de ander en niet teveel bezig moet zijn met haar eigen gedachten en gevoelens over zichzelf en de ander en over het contact. *“Ik merk dat wanneer je minder bezet bent dan sta je ook meer open voor iemand en neem je ook iets waar. Dus er vindt al iets plaats op het moment dat je binnenkomt. [...] Ja en daarin gebeurt dus ook al een uitwisseling, zonder dat je er precies de vinger op kan leggen. Je kunt directer contact maken.”* Wanneer de openheid er is kan er iets ontstaan wat Erna benoemt als *wat in het midden ligt*. *“In de studie viel wel eens het woord vroedvrouw. En daar deed het me toch wel heel erg aan denken, want er lag iets in het midden, zonder dat we wisten wat. En dat kwam tevoorschijn [...] maar daardoor kwam er bij hem zoveel los en op gang, daar hoefde ik het eigenlijk alleen maar op te vangen.”*

Ze herkent de tussenruimte en spreekt zelf van een *andere dimensie* of een *veld dat tussenin ligt*. *“Ook letterlijk daar tussenin is iets gebeurd. Dat je toch ergens in een veld of zo komt te staan samen. Het is alsof je ook een bepaalde weg samen aflegt. Of in ieder geval was ik erbij, bij die hele beweging. En ook omdat het groter is dan wat direct zichtbaar is of toonbaar is. Het krijgt ook een soort volte. Er beweegt meer in mee zonder dat je dat precies [...] Het is een minder eenduidig beeld, het is veel rijker aan kleur.”* Raadvrouw Erna beschrijft de ruimte als een *intieme ruimte*, als een samen ergens in zitten en verrast worden door wat er gebeurt. *“Over die ruimte, het gevoel van samen ergens in zitten. Dat het zoveel betekenissen of beleving voortbracht, maar ook als een spanningsveld. En we waren ook samen verrast en samen ontroerd. Er gebeurt iets bij hem, maar bij mij gebeurt er dus ook van alles.”* Deze ruimte heeft ook te maken met de ziel, met iets dat groter is dan de raadvrouw en haar cliënt alleen, iets dat niet begrensd is. *“Dus dan is die ziel niet alleen iets van hem of zo, maar ook in mij. En het is ook groter dan dat. Zo ervaar ik het wel, het blijft niet afgebakend, twee losse zielen, zo zie ik dat niet. Ik zie het eerder dan als ruimte, of veld, waar ook weer iets eigens in zit, maar wat opleeft, alsof iets gaat opleven. Eerst in beweging komen en dan gaat het opleven. En daar heb je deel aan.”*

In een reactie op het uitgewerkte interview refereert Erna aan een element dat in het verhaal van de man op de hartbewaking sterk naar voren kwam. De man herinnerde zich ineens dat een vriend van hem ooit een schilderij van hem had gemaakt met een heel groot hart. Het thema van het (te) grote hart

was belangrijk voor deze man en bij de herinnering aan dat schilderij voelde hij compassie naar zichzelf en naar anderen. Die compassie zorgde ook voor vreugde, omdat hij zich beseftte dat hij een hart, en een nieuw leven, had om zorg voor te dragen. Toen hij zo vertelde over dat hart dat door zijn vriend was geschilderd werd hij heel erg geraakt door dat beeld. Het beeld kwam tot leven op dat moment, ook voor Erna. *“Het grote hart lag als het ware in het midden als het mensenhart waar wij allen deel aan hebben.”* Hier is het hart als het ware symbool voor de tussenruimte, het hart ligt in het midden en komt voor zowel de cliënt als Erna tot leven. Ze hebben er beide deel aan.

Toen ik bezig was de laatste hand te leggen aan mijn scriptie stuurde Erna mij nog een e-mail met enkele reflecties op het interview. Ik wil die reactie hier graag weergeven, omdat ze, samenvattend, een aantal belangrijke elementen met betrekking tot de tussenruimte verwoordt. Erna noemt als eerste het open staan voor de ander en bereid zijn tot luisteren. De cliënt werpt in het begin van het gesprek als het ware een barricade op, zegt dat mensen meestal niet het contact met hem aangaan. *“De meesten moeten mij niet. Ze vinden me maar een rare snuiter met dat lange haar. Op dat moment hoor ik wat hij zegt, maar laat hem voor wat hij is. Ik bleef als het ware ter zake, uitnodigend en me openstellend om in gesprek te gaan en liet me niet vangen door zijn woorden, of afschrikken. Het bleek een ingang te zijn om in contact te komen. Ik heb het idee dat hier, op dat moment, al sprake is van tussenruimte. Iets van buitenkant en afscheiding wordt opgebeven en maakt verbinding mogelijk.”* Als tweede is er het element van verbondenheid of afgeslotenheid. Doordat Erna zich uitnodigend opstelt en zich niet laat afschrikken kan de client zich open stellen en begint te vertellen. In dat vertellen komt op een gegeven moment ook een gesloten zijn, het verhaal gaat door, maar er is geen verbinding met degene die het verhaal verteld en Erna die luistert. *“Wat ik bij mezelf merkte is dat zijn verhaal, dat gaandeweg steeds meer iets opgeblazen had van ‘kijk mij nou’ en vol verzet naar maatschappij en gezag was, bij mij weer een gevoel van afscheiding en vervreemding gaf, waardoor de verbinding verbroken raakte. Uit innerlijke noodzaak om de verbinding te herstellen, en de tussenruimte weer te kunnen betreden, breng ik mijn kritische vraag in. Daarmee zet ik het gebeuren op scherp, geen idee hoe het verder gaat. Ik verlaat het veilige spoor, want hij vertelde maar door, dat heeft ook iets comfortabels. Maar het werd vanuit mijn innerlijk*

beel onrustig.” Erna voelt de innerlijke noodzaak om het verhaal te stoppen en weer verbinding te maken. Verbinding heeft te maken met tussenruimte, zowel de verbinding met zichzelf als de ander. Zonder die verbinding kan geen tussenruimte ontstaan. Een derde element dat hierbij komt kijken is het offer. Door de kritische vraag van Erna zet ze het contact dat er is op scherp. Het vertellen van de man is op een bepaalde manier comfortabele, Erna hoeft weinig te doen en de man vertelt graag, maar blijkbaar is er vanuit Erna het verlangen naar een ander soort contact. Ze zet de relatie als het ware op het spel om gehoor te geven aan haar verlangen. Daarbij laat ze ook zichzelf zien, haar ongemakkelijk voelen en het verlangen naar iets anders. Ze weet echter niet van te voren hoe haar inbreng het contact zal beïnvloeden. Dit brengt ze in verband met het offer bij Buber. Het durven nemen van een risico en jezelf opofferen is een derde element van de tussenruimte. *“We hebben het ook over ‘offer’ gehad bij Buber. Hier kan ik dat zo lezen dat ik het offer breng van het verliezen van een comfortabel gesprek en mijn verwijlen daarin opgeef, het veilige verlaat voor een risico, ik kom zelf ook tevoorschijn. Wat er daarna gebeurt is onzeker. Hij had in zijn wiek geschoten kunnen zijn. Het liep echter anders. Ook daarin zie ik zijn offer: hij geeft zijn opgeblazen ego op, zijn verzet tegen het leven, en laat toe wat er dan gebeurt. ‘De held’ sterft op dat moment en er komt een nieuwe instroom, emoties, verdriet, schuldbesef maar ook compassie, en een verlangen zorg te dragen voor zijn/dit leven en voor anderen op een nieuwe manier.”* Het offer is er dus zowel bij Erna, die de relatie op het spel zet, en de client die zijn stoere verhaal opoffert. Hij geeft zich nu werkelijk over aan wat er is op dit moment. Dit element van overgave en aanvaarding hoort ook bij tussenruimte. *“Er is overgave en verbinding op alle mogelijke nivo’s, als je daar zo van kunt spreken, en daarin openbaart zich de potentie van leven, heel persoonlijk voor hem maar tegelijkertijd universeel. Het mensenhart klopt daarin. Het onthult zich van binnenuit, de tussenruimte is misschien wel een baarmoeder!”* Uiteindelijk ontvouwt zich een tussenruimte waarin de verbondenheid een belangrijk element is. Zowel de client als Erna voelen zich sterk verbonden met zichzelf en met een meer universeel gevoel. Het grote hart staat tussen hen en maakt deel uit van dat universele. Hier komt voor mij ook het element van transcendentie naar voren. De tussenruimte is een transcendentie ruimte; ze overstijgt de individuele gesprekspartners en geeft een opening naar het leven als universeel element. *“Om de tussenruimte te kunnen betreden waag je jezelf*

aan het leven, je stelt je beschikbaar voor het leven. Met jezelf veiligstellen of achterhouden kom je er niet. Deze situatie is heel leerzaam en verrassend geweest, voor mijzelf en ook zichtbaar voor de man. Hij dacht dat zijn leven voorbij was, uitgespeeld, en dat was het ook op een bepaalde (ikzuchtige) manier, in dat doodgaan ontmoette hij nieuw leven vol mogelijkheden.” Het gaat hier niet langer om het ik en het verhaal dat daarbij hoort, het lijkt alsof er contact gemaakt wordt met iets dat groter is. Het eigen verhaal wordt in een groter verhaal geplaatst en dat geeft ruimte voor een nieuwe manier van kijken naar zichzelf. Dit element van ‘iets nieuws’ en ‘verrassends’ is een laatste belangrijke thema van de tussenruimte dat Erna benoemt.

Coach Toos

“Dat zijn zo van die zijnsmomenten zal ik maar zeggen.”

Toos is afgestudeerd als gezondheidszorg psycholoog en werkt nu als coach met de Zelfconfrontatiemethode. Toos vertelde me over een ervaring die ze had met een cliënt waarbij ze een sterke verbondenheid voelde en als vanzelf handelde, zonder dat van tevoren te hebben bedacht. Zij benadrukt vooral het stil zijn en aanvaarden van haar kant. Datgene kunnen laten wat zich aandient. *“Als het dus gaat om de dialoog en het ontmoeten, dat is eigenlijk jouw vraag, dan is zo’n moment, dat je dus stil bent, zo wezenlijk om het er überhaupt te laten zijn. En meer doe ik dan niet. Voor mij is dat vaak een heel helend moment, omdat iemand daar iets durft te laten zijn wat hij ergens heeft weggestopt. Omdat een deel van de persoon denkt dat, als dat zichtbaar wordt er allemaal enge dingen gebeuren. En als je dan aanwezig kunt zijn zonder dat je dat wat zich aandient gaat indammen of ook weg gaan naar de afleiding, dus dat ik bijvoorbeeld te zeer ga troosten of oplossingen ga aandragen, of wat dan ook, in feite ga je dan mee met de afleiding van dat gevoel. En voor mij waar het om gaat is dat zij contact maakt met dat gevoel en het er maar gewoon laat zijn.”* Toos heeft het hier letterlijk over een helend moment in de relatie. Dat helende moment ontstaat doordat Toos ruimte open laat voor de ander om toe te laten wat tot dan toe liever werd ontweken. Doordat Toos die ruimte kan geven bij zichzelf en bij de ander, kan de ander dit als helend ervaren. Een

gevoel dat tot dan toe niet toegelaten werd kan nu onder ogen gezien worden. Toos gebruikt hier het woord *helen*, een woord dat in de vraagstelling van mijn scriptie terug komt. Ik kan goed mee gaan met de betekenis die Toos geeft aan dit woord. Helen heeft voor mij een existentiële betekenis. Het verwijst naar het kunnen onder ogen zien van iets dan lange tijd verborgen is gebleven. Dit onder ogen kunnen zien, kunnen ervaren van wat is, kan een helende werking hebben. Het maakt dat je als mens meer ‘heel’ mag zijn en dat iets wat lang niet bij jou mocht horen er nu wel bij hoort. Deze betekenis hoor ik terug in de woorden van Toos. Het element van aanvaarding is hier erg belangrijk. Aanvaarding kan helend zijn. Wezenlijk daarbij is voor Toos dat de hulpverlener ook daar waar het moeilijk of pijnlijk wordt aanwezig kan blijven. *“Als het gaat om ontmoeten, en dat vind ik dus heel wezenlijk in hulpverlening, dat daar waar het pijnlijk wordt, daar waar het spannend wordt, ook als het gaat om emoties van woede of verdriet, eenzaamheid, angst, dat je dat laat zijn.”* Ze noemt de woorden *stil zijn* en *present zijn*. Hier zie ik gemakkelijk de verbinding met Buber en Jorna. Voor beide auteurs is het belangrijk dat de hulpverlener mee gaat de diepte in, er bij kan blijven wanneer het spannend wordt en dat alles wat zich voordoet bij de cliënt er mag zijn. De ontmoeting kan plaats vinden wanneer de hulpverlener er bij kan blijven wanneer de ander afdaalt naar plekken waar het moeilijk vertoeven is.

Gevraagd naar de tussenruimte beschrijft Toos deze als volgt. *“Dat zijn van die momenten waarbij ik me ook heel erg verbonden voel met mezelf en de ander, dan is er eigenlijk geen verschil. Dat klinkt misschien heel cryptisch, maar dan voel ik eigenlijk dat onderscheid niet meer zozeer.”* Toos noemt hier net als Erna het element van verbondenheid, een verbondenheid die niet alleen met zichzelf en de cliënt is, maar overkoepelend. Hier lees ik het element van transcendentie terug. Het gaat om een bijzondere vorm van contact hebben, contact van mens tot mens waarbij er een bepaalde gelijkwaardigheid optreedt die niet vanzelfsprekend is. *“Dan heb ik het gevoel dat ik contact heb van mens tot mens. En hoewel ik als coach natuurlijk een andere verantwoordelijkheid heb, ik ben wel een mens die een ander mens ontmoet. En dan vallen theorieën ook op een of andere manier weg, terwijl ik wel weet wat ik aan het doen ben. Dat zijn zo van die zijnsmomenten zal ik maar zeggen. Die volgen mij heel helend werken, voor haar maar ook voor mij.”* Wat

Toos hier beschrijft doet me erg denken aan Rogers. Ook hij benadrukt in zijn boeken de gelijkwaardigheid in het contact met cliënten en de wederzijdse wisselwerking. Ook is het wegvallen van theorieën een thema dat terug komt; op een bepaald moment gaat het niet meer om de vakkennis en technieken van de professional, maar om de aanwezigheid van Toos als mens. Toos zegt het als volgt. *“Ik denk altijd dat hulpverleners een wederzijds proces is. Het is nooit eenrichtingsverkeer van mij naar de ander. Want ook die ander maakt verbinding met mij. En nodig mij uit.”*

Tijdens het gesprek had ik het gevoeld dat Toos herkende dat er in een gesprek een bepaald moment kan zijn dat bijzonder is of specifiek ‘helend’. Toch sprak zij in andere termen over tussenruimte en is de betekenis die zij daaraan gaf anders dan wat ik in deze scriptie beoog. *“En daarmee leer je mensen eigenlijk terug te gaan naar de positie van, je kunt dat vrije ruimte noemen, jij noemt dat tussenruimte, binnen de ‘voice dialogue’ noemen ze dat de positie van het ‘aware ego’, in ieder geval die positie die kan waarnemen zonder oordelen en waardoor mensen bewuster ook een keuze kunnen maken. [...] Dit zijn allemaal zo, ja termen die gebruikt worden, het zijn concepten. Jij zegt tussenruimte, ‘voice dialogue’ gebruikt ‘aware ego’, zoals ik het omschrijf is het eigenlijk een positie in jezelf, de waarnemer in jezelf, die kan waarnemen.”* De ruimte waar hier over gesproken wordt is niet gezamenlijk, geen tussen zoals ik dat beoog. Zoals Toos het beschrijft is het een ruimte binnen de persoon zelf, een ruimte waarin het mogelijk is om naar zichzelf te kijken zonder oordelen. Ook bij de hulpverlener kan een dergelijke ruimte ontstaan. *“Ik heb zelf het idee dat ik een soort innerlijke ruimte heb, die ik zo leeg mogelijk maak in feite, en voor mij is mediteren een manier om dat te doen, wetende dat al die delen er gewoon zijn en waar nodig erin kunnen springen. Dat is iets waar ik zelf nog heel erg naar aan het zoeken ben. Want elk woord is eigenlijk weer een inperking van de ruimte zal ik maar zeggen.”* Zoals ik het begrijp spreekt Toos hier van twee verschillende ruimten, de ene bij de cliënt en de andere bij de hulpverlener. Wat ze benoemt herken ik zeker en ik denk ook dat het een voorwaarde is voor de tussenruimte om te ontstaan dat er openheid is naar zichzelf, dat er aanvaarding is zonder oordelen en dat de hulpverlener helemaal aanwezig kan zijn. Dit blijft echter bij de persoon zelf en is nog niet de tussenruimte die ontstaat tussen beide mensen. Hiernaar gevraagd beschrijft Toos wel een

ervaring die meer in de richting van tussenruimte komt, ze noemt dit een energetische dialoog. *“Alsof je energetisch in verbinding staat met elkaar. Ik vind het dus lastig om daar goede woorden aan te geven. Ik sta in ieder geval in contact met dat stukje van mezelf van verdriet, en laat dat komen. En er is ook iets, misschien is dat energetische dialoog te noemen, er komt in ieder geval bij mij ook iets over van het is kwetsbaar, het is fragiel.”* Het is echter, zoals ik het van Toos begrijp, niet een op zichzelf staande ruimte, iets buiten de cliënt en de hulpverlener dat toch tussen beide ontstaat. *“Ontmoeten is naar mijn idee er zijn voor de ander met alles wat je in huis hebt”* Dit zegt Toos heel stellig en het is naar mijn idee ook voorwaarde voor de tussenruimte om te kunnen ontstaan. Er zijn voor de ander met alles wat je in huis hebt zorgt echter niet automatisch voor gelijkwaardigheid of wederkerigheid. Daar is ook de ander voor nodig die tegenover je staat en dezelfde beweging maakt.

Een belangrijk aspect dat Toos verwoord ben ik ook in mijn literatuuronderzoek tegen gekomen. Dit is dat de hulpverlener zelf een bepaalde weg moet zijn gegaan. Het is nodig om je als mens ontwikkeld te hebben om de ander op zijn of haar weg te kunnen bijstaan. *“Want dat is vaak een eerste prille moment van ontmoeting. En naar mijn gevoel wel helend, het zit vaak daarin. [...] En dat zijn die momenten die naar mijn idee heel wezenlijk zijn. Maar dat vraagt dat jij als coach ook jouw menselijkheid ontwikkelt. En aanvaardt dat je dus ook al die delen die je zo vreselijk verafschuwt, dat je erkent dat die deel zijn van wie jij bent.”* De hulpverlener moet een bepaalde weg zijn gegaan en zichzelf goed kennen om de ander bij te kunnen staan. Buber, Trüb en Yalom zijn, zoals in het vorige hoofdstuk te lezen was, het erover eens dat de hulpverlener moedig genoeg moet zijn om de diepten van de ziel op te zoeken samen met zijn cliënt. Om dit met de ander samen te kunnen doen is het nodig de eigen diepten te kennen en deze geaccepteerd te hebben.

Maatschappelijk werker en pastor Harry

“In dit vak moet je altijd een beetje van mensen houden.”

Maatschappelijk werker en pastor Harry vertelde mij heel bevlogen over zijn werk. Hij krijgt voornamelijk de zeer moeilijke, zichzelf vervuilende gezinnen onder zijn hoede en weet hiermee een band op te bouwen. Hij heeft ooit, toen hij zelf als jongeman een tijd lang opgenomen was in het ziekenhuis, gezworen dat hij zichzelf ten dienste zou stellen van de groep mensen die niet kunnen omgaan met wat hun overkomt, cliënten zonder inzicht en erg afhankelijk van de hulpverlener. *“Dit zijn mensen die hebben in de GGZ rondgezwommen en die komen dan uiteindelijk toch weer bij de huisarts terecht. En die weet eigenlijk ook niet goed wat hij ermee moet. Daar zijn eigenlijk geen methodieken voor. Ja, het goede hart. Mensen die eigenlijk te goed zijn voor de psychiatrie, maar die de verantwoordelijkheid voor hun eigen geestelijk welzijn heel slecht aan kunnen.”* Zo is hij in de eerste lijn maatschappelijk werk terechtgekomen die bedoeld is als zeer laagdrempelige hulpverlening. Helpen is zeer betrekkelijk zegt Harry stellig. Je kunt niet altijd helpen in de zin van beter maken of genezen. Sommige dingen horen bij het leven en sommige mensen hebben een zwaardere last met zich mee te dragen dan anderen. *“Binnen de GGZ hebben mensen nogal eens van: Ik ben niet gelukkig, dus nu moet ik beter gemaakt worden. Nou dat beter maken dat is heel betrekkelijk.”* Het wederzijdse aspect van hulpverlening is erg belangrijk voor hem. Daarbij is de hulpverlener gelijkwaardig aan de cliënt in de zin van medemenselijk, niet neerbuigend of betuttelend. De hulpvraag van de ander is ook een bevestiging van jou als mens. *“Ik denk, in een eerlijke hulpvraag gebeurt er altijd wat naar twee kanten. In het vragen om hulp zit de erkenning van de waarde van die ander. En in het geven van die hulp eveneens. Dus niks geen neerbuigende liefdadigheid, niet eenzijdig iemand helpen en zelf op slot blijven, maar je te kennen geven en delen om in evenwicht te komen omdat ieder gelijkwaardig is. Daar gaat het mij steeds om.”*

Uit het verhaal van Harry klinkt een bepaalde roeping door, hij heeft al op jonge leeftijd besloten dat hij er wilde zijn voor deze specifieke groep mensen. Het aanwezig zijn voor die mensen, zonder oog op verbetering maar

gewoon om ze bij te staan is wat hij doet. *“Ik merkte toen dat het mijn taak was als hulpverlener om niet te oordelen. Maar om een analyse te maken. En die hoogleraar in Nijmegen die zei dan van gob, je hoeft het niet te doen, maar dit soort mensen hebben een ‘oom’ nodig, een steun en toeverlaat. En als je die pretentie hebt om ze beter te maken dan kun je beter stoppen, maar als je die nabijheid, de presentie hebt, dan zul je heel wat voor deze mensen kunnen betekenen. Nou dat heb ik toen voor die mensen gedaan. Ik was nooit oordelend, wel kritisch, maar nooit aanvallend.”* In zijn werk is hij er volledig voor zijn cliënten, ook al is het soms moeilijk daar hij ook van anderen goed kan begrijpen dat ze last hebben van zijn cliënten. *“Daar waar ik vind dat de presentie de kern van de hulpverlening moet zijn kom je soms voor gigantische ethische problemen. Natuurlijk heb je begrip voor de buurt, ik moest er maar naast wonen! Mijn beleid vinden ze allemaal maar slappe hap. En dan heb ik zoiets van, uiteindelijk doorslaggevend laat ik toch mijn cliënten zijn.”* Trouw zijn aan zijn cliënten is voor hem een belangrijke waarde. *“Misschien is dat ook wel een soort trouw, omdat ik denk, deze mensen hebben niet iemand nodig om hun beter te maken, maar die hebben gewoon iemand nodig die hun belangen behartigt.”*

Het klinkt soms bijna heilig, merkt Harry zelf ook op, zoals hij over zijn werk spreekt. Het is voor hem als een roeping en een volledig er kunnen zijn voor de ander. Hij zoekt de mensen niet op, ze komen vanzelf op zijn bordje terecht. Ook omdat anderen weten dat hij hier raad mee weet. *“Wat is de kern van het verhaal, ik zoek de problemen niet, maar er komen hier mensen binnen met een complexe problematiek en daarvan denk ik dat je die mensen op een gegeven moment alleen kunt helpen in de theorie van de presentie, er te zijn, en wel op een gegeven moment met je verstand en je wijsheid. Ik merk dat deze mensen moe zijn van de hulpverlening, je voelt vaak en je merkt, wij horen een diagnose te stellen en niet, en een oordeel, en dit soort mensen is demotiverend, je ziet daar geen voordeel van.”* Harry blijft het werk mooi vinden, hij geniet ervan en haalt er voldoening uit. Die voldoening is er wanneer hij ziet dat mensen weer in hun kracht komen. *“Ik zeg wel eens waarom vind ik dit werk mooi, het is prachtig om mensen in hun kracht te zetten, in hun groeikracht. Een karwei dat op hun kruinvagen ligt, dat kan ik er niet afhalen, dat heeft het leven gedaan, maar ik kan ze wel op een gegeven moment helpen om die kruinvagen weer op te nemen. Om met hun kracht toch te leven en net als ik te genieten van de lente.”*

Het is volgens Harry niet te zeggen wat mensen uiteindelijk helpt en dat heeft hem ook een bepaalde bescheidenheid gebracht. *“De heilheid is er wel, maar de heilheid van de ziel, die kan niet komen. [...] Ik durf hier in de stoel te zitten en heb gemerkt van, het is heel goed om het vak te leren, omdat het leert je bescheiden te maken, eenvoudig. Ach wat geneest uiteindelijk een mens? Soms is het de therapie en soms is het de taxichauffeur die je naar huis brengt en die je raakt, dus laat ik daar maar buiten blijven. Maar de man of vrouw die voor me zit, daar voel ik me mede verantwoordelijk voor. En ik wil als ik die over een jaar tegenkom hem gewoon recht in de ogen kunnen kijken. En kunnen zeggen ik heb naar vermogen naar je geluisterd, heb met je meegedacht, meegevoeld.”* Harry noemt hier *heilheid*. Die heilheid breng ik in verband met *helen*. De helende werking van de relatie waar ik het in verband met de tussenruimte over heb heeft te maken met heilheid. Harry noemt de *heilheid van de ziel*. Ik breng dit in verband met de existentiële heling waar ik zelf op doel. Het gaat erom dat de cliënt zichzelf helemaal kan en mag ervaren, met alle mooie en minder mooie kanten die hij of zij als mens bezit. Dit element zie ik in alle drie de interviews terug. Daarbij lees ik in alle drie de interviews dat die helende werking er ook is voor de hulpverlener. Ook die moet zijn of haar hele persoon kunnen aanvaarden, met de mooie en minder mooie kanten, om de ander te kunnen helpen. De hulpverlener kan bij de cliënt de helende werking zien, maar deze ook bij zichzelf ervaren. Naast vakmanschap is er volgens Harry iets anders nodig, iets van de ander willen helpen, de hulpvraag erkennen en horen dat dit een vraag is aan jou. *“Dus als je zegt van wat denk jij dat helpt, vakmanschap zonder meer, echt waar. Maar tegelijkertijd dat vleugje, ja, van wat ik net zei, het over en weer. Iedere hulpvraag is ook een hulpvraag aan jou.”* Door de ervaring dat je gezien en gehoord bent door de ander kun je anders gaan kijken naar je moeilijkheden, klachten of geestelijke verwonding. Juist die andere kijk kan het meer draagbaar maken meent Harry. In het verhaal van Harry kan ik een verbinding maken met Buber, wanneer Harry spreekt over de hulpvraag die aan jou gericht is. Buber spreekt van een vraag aan jou waar je antwoord op moet geven. Het gaat niet om zomaar een vraag, maar om het feit dat jij als mens wordt aangesproken door een ander mens. In die vraag zit iets belangrijks, een bepaalde verantwoordelijkheid die je hebt als mens om die ander te helpen. Het gaat dan niet zozeer om een professionele verantwoordelijkheid, maar om een verantwoordelijkheid die je

als mens hebt naar die andere mens. Juist omdat die ander jou ook als mens, en niet alleen als professional, aanspreekt.

In dit interview kwam voor mij sterk naar voren dat Harry werkt vanuit een bepaalde levensovertuiging en dat dit meespeelt in zijn visie op hulpverleners. Dat het leven in beginsel relationeel is, zoals ook Buber dat stelt, wordt letterlijk door Harry genoemd. *“Wat er met mij gebeurt is dat ik het natuurlijk fijn vindt dat ik iets kan betekenen. Ik denk dat ieder mens... ik daag mensen daar wel op uit: wat doe je met je talent liefde? Wat heb ik tot nu toe met dat mee gekregen talent gedaan? En dus als je zegt wat vind je er zelf mooi aan, ik geloof dat ons leven relationeel is, dat mensen aan elkaar kunnen groeien. En ik geniet op één of andere manier van die mensen.”* De tussenruimte is een woord dat hij wel herkent, al vind hij het moeilijk te verwoorden hoe hij deze dan ziet. *“Die tussenruimte is zo van hier zit een mens voor me. En ik zeg wel eens het is een belediging wanneer mensen zeggen van ja, ik begrijp je. Want ik begrijp mezelf nauwelijks.[...] Ja wat gebeurt er nou in die tussenruimte? Ik denk dat iedere hulpverlener dat hoopt dat ‘ie zo’n contact met z’n cliënt heeft. Ik denk dat het heel veel te maken heeft met je eigen persoonsgroei. Met weten wie je zelf bent, met hoe je omgaat met hoop en twijfel, met domheid en drift, plezier, je onzekerheid.”* De zelfkennis, je als mens ontwikkeld hebben, dat is belangrijk voor Harry. En dat er meer is dan alleen vakmanschap en theoretische kennis, dat er niet alleen mentaal iets verandert, maar dat er op een ander niveau iets meespeelt. *“Nou dat je merkt dat er niet alleen op verstandelijk niveau, het mentale niveau, maar dat er ook op een ogenblik iets op hartsniveau.... Dat is ook het bosje bloemen dat je voor je partner meeneemt. Ik bedoel dat hoeft allemaal niet, er hoeven zoveel dingen niet. Dat heb je dus niet, dat kun je niet organiseren, niet in een boekje, maar het heeft wel te maken met hoe je zelf in elkaar steekt. Ik denk dat het daar ligt. Ik denk dat een hulpverlener, om in die tussenruimte van jou te komen, die heeft met zijn hoofd en met zijn boeken geleerd om wat te betekenen, en nou moet ‘ie nog ontdekken: maar wie is die mens die daar wat wil betekenen? En als hij dat ook weet...”*

Harry benoemt ook dat we al lang weten dat methodiek niet alles is, dat er meer nodig is dan dat. *“Ik ben echt iemand die van het vak houdt. Ik geniet ervan als er nieuwe methodieken zijn. Maar we ontdekken dat dat niet het enige is, dat het altijd gepaard moet gaan met wat ik net zei, de betrekking aangaan, mensen in hun waardigheid*

laten. Dus ik denk dat je moet behoeden dat zorg een daad is, alleen maar een daad van doen. maar dat er ook altijd een zorg van betrekking is.” Dit komt heel dicht in de buurt van waar Andries Baart voor pleit in de presentietheorie en Annelies van Heijst wanneer ze spreekt van menslievende zorg. Harry uit hiermee ook een bepaalde cultuurkritiek. Hij merkt op dat bepaalde dingen missen in onze samenleving, zoals het zoeken naar betrekking tussen mensen. *“Ik denk dat mensen weer op zoek gaan naar mystiek, naar religiositeit. Omdat we allemaal moe worden van een samenleving die zo georganiseerd is dat iedereen wel een antwoordapparaat heeft, of al onze medewerkers zijn bezet. Zelfs degene die maar één personeelslid heeft, heeft dat bandje bij de KPN gekocht. En dat mensen daar moe van worden. Nou dan kom je weer op het betrekkingniveau. Dat merk ik ook hier in huis, dat de arts die dat doet, die heeft ook een goede naam.”* Wat Harry hier zegt vind ik belangrijk en ik herken wat hij zegt. Ik denk dat uiteindelijk de cliënt haarfijn aanvoelt of iemand bereid is om echt te helpen en er voor je te zijn. Een hulpverlener die er werkelijk kan zijn voor zijn of haar cliënten krijgt vanzelf een goede naam. Dit heeft ook te maken met het aanvoelen of de ander helpt als een ‘daad’, of vanuit de betrekking met jou en vanuit een bepaalde menslievendheid.

Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik uiteengezet hoe het kwalitatief empirisch onderdeel van mijn scriptie is opgezet en vervolgens per hulpverlener een samenvatting gegeven van het interview, of de interviews waarin zij de belangrijkste thema’s met betrekking tot tussenruimte verwoorden. Dit heb ik verbonden met mijn eigen ervaring en de literatuur. Al met al ben ik tevreden over dit deel van mijn onderzoek, omdat het me meer op het spoor heeft gebracht van wat ik zelf onder tussenruimte versta en wat belangrijke kwaliteiten van een hulpverlener zijn om de mogelijkheid van de tussenruimte te kunnen verwerklijken. Het onderzoek is niet vlekkeloos verlopen en ik heb tussentijds wijzigingen aangebracht in de methode van interviewen en verwerken van de gegevens. Door precies te werk te gaan volgens de methode van Maso kreeg ik niet de gewenste informatie van mijn

respondenten, daarom ben ik meer algemeen gaan vragen naar de zaken waar ik over wilde horen en heb ik ook zelf meer ingebracht om dingen scherp te krijgen. Uiteindelijk ben ik zo dicht bij mijn eigen ervaring en idee van tussenruimte gekomen.

Hoewel ik tijdens het onderzoek en schrijven van mijn scriptie niet echt het idee had dat ik in de interviews antwoord had gekregen op mijn vragen, ben ik daar tijdens het verwerken van de interviews toch anders over gaan denken. Van alle drie de respondenten heb ik sterk het idee dat zij op hun manier ervaring hebben met tussenruimte en de helende werking van de relatie. Hier en daar wordt dit ook letterlijk verwoord. Concluderend kan ik zeggen dat alle drie de respondenten op hun eigen manier contact hebben met de werkelijke ontmoeting tussen hulpverlener en cliënt en dat ze deze ontmoeting op waarde schatten. Een aantal kwaliteiten of voorwaarden werden genoemd om tot zo een ontmoeting te komen, zoals de bereidheid om te luisteren en er voor de ander te zijn, kunnen blijven daar waar het moeilijk is en een bepaalde ontwikkeling en acceptatie die de hulpverlener zelf als mens moet hebben doorgemaakt. Ook het element van transcendentie komt terug in de verhalen van vooral Erna en Harry. Over de ontmoeting of de tussenruimte zelf en de kwaliteiten die haar kenmerken ben ik echter niet zoveel meer te weten gekomen als ik had gehoopt. Het blijkt moeilijk om dat moment, het moment waar het, ook volgens de respondenten, op aan komt en wat als helend kan worden ervaren, nader te beschrijven. Dan kwamen de respondenten met woorden als ziel, liefde, zijnsmomenten en menselijkheid. Dat zijn mooie woorden, maar ook heel grote woorden. Toch denk ik dat het dit soort woorden zijn die aanwijzen waar het om gaat. Buber gebruikt de woorden ziel, geest en ‘tussenmenselijk’, Yalom heeft het over *off the record extras*, dit zijn geen concrete woorden voor een concreet te benoemen gebeuren of ervaring. Het is een aanwijzen van iets wat als belangrijk wordt ervaren, maar wat niet in duidelijk omliggende, wetenschappelijke termen te vangen is.

Ook in de aanvang van mijn onderzoek ben ik de moeilijkheid van het onderzoeken van de tussenruimte tegen gekomen. Toen ik op zoek was naar

respondenten wilde ik heel graag psychotherapeut Renee Maas interviewen. Renee Maas heeft al jarenlang een eigen praktijk aan huis en ik hoorde van anderen dat hij op een heel bijzondere manier met zijn cliënten om gaat. Ik heb contact gezocht met hem en ben hem gaan opzoeken om kennis te maken. Naar aanleiding van dat kennismakingsgesprek was ik erg hoopvol gestemd over een interview en de dingen die hij mij zou kunnen vertellen. Helaas kon Renee Maas uit tijdgebrek, maar ook uit een zekere terughoudendheid met betrekking tot het onderwerp, niet mee werken. Hij gaf aan dat hij het onderwerp heel belangrijk vond en zelf steeds meer geneigd was te denken dat goede hulpverlening voornamelijk bestaat uit een werkelijke ontmoeting tussen hulpverlener en cliënt. Renee Maas vertelde in het kennismakingsgesprek dat hij het dan bijvoorbeeld heeft over de ziel, dat hij mensen vraagt hoe het met hun ziel gaat. Hij was echter huiverig om hierover in gesprek te gaan en zijn woorden zwart wit op papier te zien, omdat het zo moeilijk is om te beschrijven wat er dan precies gebeurt in zo'n ontmoeting. Wel heeft hij mij gedurende de afgelopen maanden een aantal keren gebeld om te vragen hoe het ging met de scriptie. Ik heb dat ervaren als een bewijs dat hij werkelijk begaan is met de mensen die hij ontmoet. In de laatste weken dat ik bezig was mijn scriptie te schrijven heb ik nog een driedaagse workshop gevolgd bij Renee Maas. In die workshop werd voor mij bevestigd dat Renee Maas een bijzondere hulpverlener is die heel natuurlijk toegang heeft of kan maken tot de tussenruimte. Ik zie dit als een groot talent. Ook benoemde hij de helende werking die van een relatie uit kan gaan, voor zowel de cliënt als de hulpverlener. Hij vertelde dat ieder gesprek met een cliënt ook voor hem zelf een 'geestelijke wasbeurt' is. Een nieuw element dat hij voor mij benoemde is het 'voorwoordelijke'. Ik denk dat de tussenruimte iets is van het voorwoordelijke en dat het daarom zo moeilijk te verwoorden is in een wetenschappelijk verhaal. Mooi vond ik ook dat hij telkens weer benadrukte dat zijn manier van hulpverleners eigenlijk heel eenvoudig is. Dat het gaat om het 'relatie aanbod' dat je als hulpverlener hebt en om werkelijk er zijn en luisteren naar de ander.

In de eindfase van de scriptie, toen ik de interviews had afgrond, werd ik door Ton Jorna gewezen op een boek van Benoît Standaert. Standaert is

benedictijn van de Sint-Andriesabdij in Zevenkerken-Brugge. Hij heeft verscheidene boeken geschreven waaronder *Spiritualiteit als levenskunst: Alfabet van een monnik* (2007). In dit boek noemt Standaert letterlijk het woord tussenruimte wanneer hij spreekt over de kunst van het bezoeken. *Een geslaagd bezoek heeft altijd iets weg van een overwinning. Wederkerigheid beleven in en door de verschillen, dat blijft de kostbare sleutel. Een stille, onbezette tussenruimte vormt er een onmisbaar middel voor. Korte, intense, heldere en opbeurende bezoeken vinden plaats daar waar beide polen naderhand mogen bekennen: Ik wist niet meer wie wie bezocht! Wie was het die gaf, wie die ontving? Wie van wie?* (p.30) Op het internet bekeek ik bovendien een documentaire van de RKK in de serie *Kruispunt* (2008) waarin een bezoek werd gebracht aan Standaert in het klooster in Zevenkerken. Ook in die documentaire sprak Standaert over leegte en ruimte om de ander te kunnen ontmoeten, bijvoorbeeld in het kader van de vriendschap. Omdat ik verwachtte dat een monnik ziekenbezoeken aflegt en mensen ontvangt voor gesprekken, had ik bedacht dat ik Benoît Standaert graag zou willen spreken in het kader van mijn scriptie. Ik heb toen via de website van het klooster een e-mail gestuurd en kreeg een zeer oprecht en betrokken bericht terug van Benoît Standaert:

Beste Geeske,

Oprecht bedankt voor uw schrijven, ook uw goed aanvoelen dat ik met ruimte en tussenruimte iets te maken heb, om het zwakjes te formuleren.

Hoe dan ook, ik zal u moeten ontgoochelen: als ik nog een beetje open ruimtes wil garanderen, dan moet ik nu reeds zeggen: het kan niet meer. Ik sta namelijk op vertrekken voor een heel jaar. [...]

Als u mij op de hoogte wilt houden van uw zoektocht, dan ben ik daar wel zeer dankbaar om. Bij uitgeverij Dabar-Layten kwam een boekje uit over kloostergangen, en daar schreef ik iets in over de binnentuinen van onze abdij als leegte die de relatie(s) mogelijk maakt. Dat zal u wellicht interesseren.

Vrede en veel inspiratie! Wat u schrijft klinkt al zeer boeiend en pastoraal praktisch zeer pertinent! br Benoît

Helaas heb ik Benoît Standaert niet kunnen spreken, toch wilde ik zijn naam en bericht in deze scriptie zetten. Zijn reactie is voor mij, net als de

betrokkenheid van Renee Maas, een teken van werkelijk contact met ontmoeting en tussenruimte.

Je zou kunnen zeggen dat mijn afstudeeronderzoek een eidetische reductie van mijn eigen ervaring is geweest. Ik heb geprobeerd om middels literatuuronderzoek en in gesprek met verschillende mensen mijn eigen ervaring van de tussenruimte meer helder en concreet te krijgen. De literatuur die ik las, de gesprekken die ik had met verschillende mensen, het heeft er uiteindelijk toe geleid dat ik mijn eigen ervaring duidelijker heb kunnen plaatsen. In het afsluitende hoofdstuk zal ik mijn ervaring van de tussenruimte uiteenzetten en beschrijven wat de literatuur en de gesprekken me hebben gebracht ten aanzien van de ervaring en het idee waar ik dit onderzoek mee ben begonnen.

Tussenruimte

'[...] de ziekten der ziel zijn ziekten der relatie. Ze zouden alleen dan afdoende kunnen worden behandeld, als ik binnen het gebied van de patiënt zou treden, daar bovenuit ging, en de wereld erbij nam. Als de arts bovenmenselijke macht had, dan moest hij de relatie zelf trachten te genezen, genezen in het gebied van het 'er tussen'. De arts moet weten dat hij dat eigenlijk zou moeten doen en dat slechts zijn gebondenheid hem tot één kant beperkt.'

(Martin Buber, 1966, p.148)

Inleiding

In dit laatste hoofdstuk zal ik de voorgaande aspecten van het onderzoek, namelijk het gedachtegoed van Martin Buber, de plek die de relatie tussen hulpverlener en cliënt krijgt in de psychiatrie en de interviews met de drie hulpverleners, samen nemen. Ik hoop zo de belangrijkste uitkomsten van mijn onderzoek op een rijtje te zetten en tot een beantwoording van mijn vraagstelling te komen. Ik zal dit doen door de belangrijkste thema's die zowel in de literatuur als in de interviews naar voren kwamen uiteen te zetten. Het gaat dan om thema's die horen bij tussenruimte als kwaliteit van de ontmoeting tussen hulpverlener en cliënt. Daarbij ben ik er gedurende het onderzoek achter gekomen dat mijn scriptie bestaat uit vier 'lagen' of aandachtsgebieden. Dat zijn een persoonlijk verlangen naar diepgaande relaties met andere mensen, Martin Buber als filosofische bron van denken over relationeel leven, het denken over relatie en ontmoeting in de psychiatrie en een cultuurkritiek. Die vier aandachtsgebieden zal ik in het tweede deel van dit hoofdstuk uiteen zetten.

Lijden en ziek zijn als mogelijkheid

'Ik ben geneigd te denken, dat zich in de zwaarste ziekte die optreedt in het leven van een mens tegelijkertijd de grootste mogelijkheid van deze mens manifesteert.'

(Martin Buber, 1966, p.175)

Fundamentele gevoelens als angst en zinloosheid worden veelal veronachtzaamd in de huidige geestelijke gezondheidszorg. Er wordt gesproken van ziek zijn of gezond zijn, van behandeling en genezing, maar niet van kwaliteit van leven en het leren omgaan met lastige, maar fundamenteel menselijke gevoelens. In veel van de literatuur die ik voor dit onderzoek heb gelezen en ook in de interviews met hulpverleners komt dit juist wel naar voren. Martin Buber stelt in het citaat hierboven zelfs dat een

ziekte in een mensenleven misschien wel de grootste kans is van die mens om de eigen mogelijkheden te leren kennen. De hele visie op hulpverlening van Yalom is gebaseerd op het idee dat je als mens bepaalde zaken onder ogen moet leren zien en ermee moet leren leven. Ook Antoine Mooij stelt dat de biomedisch georiënteerde psychiatrie deze fundamenteel menselijke gevoelens en vragen veronachtzaamt. Mooij pleit daarom voor een (her)waardering van de psychoanalyse met als taak deze gevoelens terug te brengen in de psychiatrie. Het zijn gevoelens die we moeilijk vinden om toe te laten, zoals verdriet, pijn, teleurstelling, hulpeloosheid, angst, schuld en schaamte. Ik denk echter dat ook geluk, blijdschap en trots gevoelens zijn die niet altijd gemakkelijk kunnen worden aanvaard door mensen, en dat ook deze gevoelens transformerend kunnen werken.

In de interviews kwam dit thema ook naar voren. Bij raadvrouw Erna kwam de omkering in het gesprek toen haar cliënt naar zijn gevoelens (zijn hart) kon kijken en niet alleen de stoere en dappere kanten van zichzelf zag, maar ook zijn kwetsbaarheid en de niet altijd even leuke dingen die hij anderen had aangedaan. Coach Toos benadrukte keer op keer het belang van aanvaarding van wat er is, en dat de aanvaarding van dingen die je liever niet ziet bij jezelf zwaar, maar ook helend kan zijn. Voor de hulpverlener zelf is het ook nodig deze kwetsbare kanten van zichzelf te kennen en onder ogen te kunnen zien om de ander bij te kunnen staan op momenten dat hij of zij het moeilijk heeft.

Lauren Slater, een Amerikaanse psychotherapeute (en zelf ervaringsdeskundige in de psychiatrie) schrijft in haar boek over het opzoeken van die plekken in jezelf die je vaak liever vermijdt. Zij brengt deze beweging bijna letterlijk in verband met tussenruimte (door haar liefde genoemd) *'Therapie transformeert alleen dan wanneer het een langzaam leerproces is over binding en scheiding, een diepgaande studie van pijnlijke leemten en treurige verbanden. Ik geloof in een plaats, ergens in het luchtruim, waar mijn ik en jouw ik elkaar kunnen ontmoeten, zich verenigen in wat we, tenminste voor even, liefde kunnen noemen.'* (Slater, 1996, p.15) Daar waar zij spreekt van een plaats in het luchtruim waar mijn ik en jouw ik elkaar kunnen ontmoeten en verenigen kun je tussenruimte denken. Wanneer zowel

cliënt als hulpverlener erin slagen om in het nu te blijven bij alles was zich aandient, hoe moeilijk ook, dan kan die tussenruimte ontstaan.

Wanneer ik lees of hoor over dit soort momenten, of het nu is bij psychotherapeute Lauren Slater of bij maatschappelijk werker Harry, dan kan ik mij niet onttrekken aan het idee dat het hier telkens om dezelfde beweging gaat. En dat het dus niet uitmaakt onder welke titel en met welke achtergrond en opleiding de hulpverlener te werk gaat, uiteindelijk is het dit waar het op aan komt. Dat je samen met je cliënt op weg durft te gaan, de diepte in, daar waar het onherbergzaam is en je niet weet waar je uit zult komen, daar waar de pijn zit. Wanneer je als hulpverlener dan bij je cliënt kunt blijven en het vertrouwen kunt geven dat het goed is om die weg te gaan, dan kan zich een tussenruimte ontvouwen die transformerend kan werken. Als humanistisch geestelijk verzorger is dit waar het veelal op aankomt. Bovendien kan ik het een heel eind met Buber eens zijn dat juist de moeilijke dingen in een mensenleven, het lijden aan bepaalde zaken en het tegenkomen van jezelf, een mogelijkheid in zich dragen om als mens jouw (meer eigen) weg in het leven te vinden. Het zijn meestal de zware tijden in het leven die een bepaalde diepgang geven, die je dwingen stil te staan bij de weg die je gaat en vragen om je te heroriënteren. Ik wil absoluut niet het lijden veridealiseren. Wanneer ik terug kijk op de periodes in mijn leven waarin ik in gevecht was met mezelf en de wereld zou ik dit niet nogmaals mee willen maken. Toch kan ik zeggen dat het me wel iets gebracht heeft. Ik denk echter niet dat dit altijd en voor iedereen zo is. Soms kan een mens niet omgaan met wat hem of haar overkomt. Soms is het gewoon dikke pech dat je lijdt aan een psychiatrische ziekte zonder uitzicht op herstel. En niet iedereen heeft fijne familie en vrienden om zich heen om in tijdens het gevecht steun te bieden. Juist als geestelijk verzorger heb je vaak te maken met mensen in deze positie.

Aanvaarding en uithouden van wat is

'Mensen moeten op de een of andere manier door het leven. [...] Je kunt een mens een eindweegs op gang brengen door 'problem-solving activity'. [...] Het is echter een twijfelachtige bezigheid, het is sleutelen aan de buitenkant van het leven. Er is wel iets te doen, in zeker opzicht, in zekere belichting. Maar er blijft een rest waar niets aan te doen valt. Het heeft zijn, eerst na te denken over het leven, voordat we met hansaplast komen. Want wat kan hulp betekenen als we moeten vaststellen dat het niet uit te houden is, "het leven te voelen en tegelijk met elken ademtocht te voelen, dat God geen lust aan hem heeft".'

(Warmenhoven, 1975-1976, p.17)

Bovenstaand citaat verwoordt dat je niet altijd iets kunt doen, niet altijd kunt helpen. Het is nodig je af te vragen wat helpen is in iedere specifieke situatie. Soms is er voor mensen niet meer mogelijk dan 'door het leven gaan'. Vaak begint dan het werk van de geestelijk verzorger. Ik kan me herinneren dat er tijdens mijn stage een vrouw was die jaren lang leed aan een depressie. Ongeveer eens in de twee maanden had ze een 'goede dag'. Voor die dagen leefde ze. Toch bleek dit niet uit te houden op de lange duur. Zij pleegde zelfmoord. Ik denk dat de tussenruimte iets kan betekenen wanneer er weinig meer gedaan kan worden in de zin van behandeling gericht op genezing. De tussenruimte ontstaat waar sprake is van aanvaarding. Aanvaarding van de situatie en van wie je bent op dat moment. Dit kan ruimte geven, het kan iemand 'lucht' geven om te ervaren dat hij of zij er is en mag zijn, zonder te hoeven veranderen. Dit is overigens geen gemakkelijke opgave. Mijn ervaring is dat je ook als geestelijk verzorger vaak graag iets zou willen doen voor de ander, lijden en verdriet wegnemen, een oplossing vinden voor de nare situatie waarin iemand zich bevindt. Toch zijn het die momenten waarop er niks meer gezegd en gedaan kan worden, die een tussenruimte kunnen doen ontstaan. Door de situatie wordt je gedwongen om te aanvaarden, om onder ogen te zien wat er is. Wanneer er niks meer gedaan kan worden, wanneer je in de put zit en niet verder kunt zakken, kun je om je heen gaan kijken. Ik denk dat dit ook de momenten zijn waarover Buber schrijft in het voorwoord

van Trüb. De momenten waarop je als hulpverlener de moed moet hebben om samen met je cliënt de bodem van de put te bekijken.

Al met al zit er, denk ik, nog wel een mogelijkheid tussen ‘slagen’ en ‘door het leven gaan’. Niet tegen wil en dank, maar wel vanuit aanvaarding die een zekere ‘lichtheid’ met zich mee kan brengen. Ook wanneer iemand niet meer het uitzicht heeft op ‘beter’, zoals in de chronische psychiatrie, is er nog veel mogelijk om de kwaliteit van leven te verbeteren, om mensen te begeleiden in het leren leven met de beperking die er is. Ik geloof niet in een psychiatrie die maakbaarheid hoog in het vaandel heeft. Ik geloof niet in een leven dat maakbaar is. Je bent als mens maar gedeeltelijk vrij om je eigen leven vorm te geven, en dat altijd binnen de gegeven omstandigheden. Soms kun je iets doen aan die omstandigheden, meestal kun je alleen iets doen aan de manier waarop jij met die gegeven omstandigheden omgaat. En zelfs dan vind ik het moeilijk om hardop te zeggen dat ik geloof in de kracht van ieder mens. Omdat ik ook heb gezien dat niet iedereen de kracht heeft om het leven te dragen. Soms bezwijken mensen onder de last, soms mislukt het gewoon. Niet ieder mens bezit over een zelfde hoeveelheid draagkracht. Tegelijkertijd geloof ik dat je nooit iemand op mag geven. Dat het ondermijnend is wanneer je mensen hun geloof en toekomstverwachtingen afneemt, hoe onrealistisch die misschien ook mogen klinken. Soms houden mensen zich vast aan die hoop, die toekomstdroom. Misschien is het dan juist zaak die droom levend te houden en langzaam dichterbij te brengen, eventueel in meer realistische vorm.

Ontroering en kwetsbaarheid

Kwetsbaarheid en je kunnen laten raken zijn steeds terugkerende thema's in deze scriptie. Om een werkelijke ontmoeting met een ander te kunnen hebben, vanuit gelijkwaardigheid en wederkerigheid, is het nodig je als mens te kunnen laten raken. Je kunnen laten raken heeft te maken met je kwetsbaar kunnen tonen. Ontroering overkomt je, het is niet iets dat je actief kunt

bewerkstelligen. In mijn stages heb ik vele momenten van ontroering gekend in gesprek met mensen. Ik wist niet goed waardoor het kwam, wat het betekende, maar ik ervoer deze momenten wel als waardevol en belangrijk. Ik heb ervaren dat ik vooral geroerd wordt door heel kwetsbare mensen, vaak oudere mensen. Ik kan mij herinneren dat Buber ergens opmerkt dat geraakt worden door de ander vooral bij (demente) bejaarden en jonge kinderen gebeurt (ik kan helaas niet meer terugvinden waar Buber dit schrijft). Dit is, denk ik, niet voor niks. Juist oudere mensen en jonge kinderen hebben weinig ‘schijn’ op te houden. Ze komen zoals ze zijn en tonen daarin ook hun kwetsbaarheid. Dat heeft een bepaalde uitwerking op mensen, het is gemakkelijk om iemand die jou zo open en eigen tegemoet komt te aanvaarden en liefde te voelen.

Psychiater en dichter Rutger Kopland heeft veel geschreven over ontroering. Ontroeren gaat bij Kopland samen met ontsluiten, losmaken en aan de dag brengen (van iets nieuws). De lege of open plek is een belangrijk thema in de poëzie van Kopland. Het is de plek waar niemand aanwezig is, een plek die door niemand bezet wordt en die daarom de plaats van ontmoeting en aanwezigheid kan zijn. Op deze lege plek kan ook iets nieuws ontstaan. Kopland noemt het herinneren. Het nieuwe is een herinnering van iets dat men al wist maar opnieuw leert kennen. Kopland heeft het over de poëtische ervaring, een ervaring die ons herinnert aan het onbekende. De poëtische ervaring zoals die door Kopland wordt verwoord komt dicht bij de tussenruimte zoals ik die heb ervaren. Het gaat om een relatie die de persoon zelf overstijgt, maar die, zodra ze er is, herinnert aan die relatie die er toch altijd was (maar veronachtzaamd werd). *‘Het ‘mechanisme van de ontroering’ als gemoedsbeweging strookt met dergelijke beweging waardoor een menselijk leven en een werkelijkheid er als ‘dit’ leven en ‘deze’ werkelijkheid even - ogenblikkelijk - zijn en bij elkaar worden gebracht. Deze zynfiguur is onpersoonlijk maar heeft ook hoogst persoonlijke trekken, of omgekeerd: ze bestaat alleen in de eerste persoon enkelvoud (ik ben) maar gaat het persoonlijke tegelijk verre te buiten (er is) en wel zo dat het dat eerste (ik ben) zelf instelt.’* (Bremmers, 2003, p.12) De herinnering is bij Kopland iets paradoxaals: er wordt ons iets te binnen gebracht dat ons niet reeds bekend was en het evenmin zal worden, terwijl het ons niettemin steeds opnieuw te

binnen wordt gebracht als iets waarvan we, zij het achteraf, wel degelijk weet blijken te hebben. Hiermee komen we bij het volgende thema van het nieuwe of de verrassing van de tussenruimte.

Iets nieuws wat kan ontstaan

Kopland verwoordt dat het lezen van een gedicht waardoor men geroerd raakt vergelijkbaar is met de ervaring van iets nieuws lezen dat je al kende. Ik denk dat de tussenruimte ook de ervaring kan geven dat er iets nieuws ontstaat, dat tegelijkertijd heel vertrouwd en bekend voelt, als iets wat je lang geleden bent verloren in jezelf en weer terugvindt. Ik bedoel dat er in de tussenruimte, in een werkelijk wederkerige relatie, ruimte is voor een ‘niet bedacht’ antwoord. In en door de relatie kan er iets ontstaan wat het individu, of de twee losse individuen, alleen niet voor elkaar had gekregen. Trüb zegt in navolging van Buber dat het zelf niet gevonden kan worden in het eigen innerlijk, maar alleen in de dialoog, met een ander mens of ook, bij Buber, met de wereld. Hoogeveen heeft ook geschreven over de onverwachte wendingen in een contact binnen het geestelijk werk. Zij gebruikt andere woorden, maar in dit citaat verwoordt ze precies waar de tussenruimte voor mij over gaat.

‘Geestelijk werk is in zijn kern niet te formuleren als een planmatig handelen, als een bewust omgaan met waarden in een bepaalde situatie. De kern ligt in het gebeuren zelf. Ik zou dat veeleer willen formuleren - en zo ervaar ik het ook - als een steeds opnieuw zoeken samen met die ander, vanuit de totale bereidheid daartoe. Ik ga iedere keer weer te water, maar het is geen zaak van: ‘intrekken-spreid-sluit’, daarbij de ander recht naar de overkant meevoerend. Ik ervaar steeds opnieuw tot mijn gelukkige verbazing dat ik het hoofd boven water houd en dat ik me samen met die ander worstel naar een plaats die ik vaak niet van tevoren kan bepalen.’ (Hoogeveen, 1997, p.18) Om het nieuwe te kunnen zien moet je keer op keer bereid zijn een stap in het onbekende te zetten. Waar Buber spreekt van een put of van diepte, spreekt Elly Hoogeveen van ‘te water gaan’. Ze weet niet hoe en waar ze uit zal komen.

Toch vertrouwt Hoogeveen blijkbaar ergens op, op een gebeuren dat ze niet kan afdwingen, maar dat zich toch altijd voordoet. In gesprek met Rogers noemt Buber op een gegeven moment ook dit moment van verrassing als noodzakelijk element van een gelijkwaardige dialoog. Als hulpverlener moet je je kunnen laten verrassen door de ander en door de situatie. Het ontstaan van iets nieuws en onverwachts is zoals de zet van een tegenstander in een spel schaak. Je weet niet wat de ander zal doen of zeggen en wat de situatie je zal brengen.

Datgene wat je moet doen om de ander te kunnen helpen is vaak niet van tevoren te bedenken. Om erachter te komen moet je met de ander mee gaan naar waar het wringt, de afgrond of de diepte in. Wat daar in die diepte precies gebeurt blijkt niet onder woorden te brengen. Het is wat er gebeurt tussen twee mensen, iets wat tegelijkertijd heel eenvoudig en toch ook heel moeilijk is. *‘Maar toch weet ik dat ik het gebeuren tussen de ander en mij niet op deze wijze te vangen is, dat ik de kern ervan niet in woorden heb kunnen vatten. De labels die ik geef beperken en voegen toe. De werkelijkheid is dieper en eenvoudiger. Het was gewoon ik - samen met die andere mens. Er gebeurde iets in en met die ander, en er vond iets bijzonders plaats samen met die ander, en ik realiseer me dat ik daar niet expliciet op uit was.’* (Hoogeveen, 1997, p.18) Ik denk dat het hier toch uiteindelijk op aan komt. Dat werkelijk iemand kunnen helpen in zijn of haar geestelijke nood heel eenvoudige menselijke kwaliteiten vraagt. Het blijkt echter niet gemakkelijk om die kwaliteiten aan te spreken in ons dagelijks bestaan. En ik denk dat de hulpverleners die op deze manier hun cliënten kunnen bijstaan een zeldzaamheid zijn. Ik zou graag zo’n zeldzame hulpverlener willen worden

Genezing door en in ontmoeting

Voor Trüb is het contact, de directe bejegening tussen arts en patiënt, het enige wat genezing van een neurose kan bewerkstelligen. De taak van de therapeut is om de patiënt te erkennen en hem kennis van de wereld te geven. Het gaat dan niet om een objectief kennen, maar om een leren kennen door

middel van contact met de werkelijkheid als gelijkwaardig mens. 'Volledig mens zijn' overstijgt de persoon bij Trüb, het is geen puur 'innerlijk' gebeuren. Door alleen op zoek te gaan in het eigen innerlijk vindt de mens zichzelf niet. Dit is meteen zijn kritiek op de dieptepsychologie van Freud en Jung. Door de ander te confronteren als mens en door persoonlijke bejegening wordt het in contact treden van mens tot mens, en mens tot wereld hersteld. Alleen door werkelijk vanuit het hart een oproep te doen aan de ander kan de ander loskomen en tot zelfontplooiing komen. Door onvoorwaardelijk contact kan er een nieuwe houding tegenover het zelf en de wereld ontstaan. Trüb zoekt het zelf in de dialoog, in de *'Partnerischen Begegnung'* (Trüb, 1951, p.34). De tussenruimte heet bij hem *'die ansprekbare Mitte'*. In het artikel van Chris Bremmens over de poëzie van Kopland lees ik een soortgelijke opvatting over de relatie met de ander en de wereld in relatie tot psychiatrie. *'Psychiatrisch gestoord zijn is opgesloten zijn in een eigen wereld. De ontdekking van 'de wereld' is geen stap in en genezingsproces, het is het eindpunt. Creativiteit heeft meer met gezondheid te maken, met het gevoel van 'ik ben er', in plaats van 'ik ben er nog niet'. [...] Hieruit blijkt dat de zelfverving (ik ben er) niet op zich staat, maar is verbonden met datgene wat we realiteit- of wereldervaring kunnen noemen (het is er). 'Ik ben er' is daarom uitdrukking van een levenservaring in pregnante zin: een ervaring waarin een contact tot stand komt tussen iemand (ik) en het eigen leven (ben er) en waarin dat leven tegelijk wordt verbonden met de wereld (het is er). Dit contact wordt bemiddeld door een derde in een welbepaalde symbolische positie: de therapeutische of dichterlijke interventie. Een interventie die iemand of iets ontkoppeld van zichzelf, uit zichzelf haalt en verbindt met het andere dan zichzelf.'* (Bremmers, 2003, p.5)

Ik denk dat Kopland hetzelfde bedoelt als Trüb wanneer hij het heeft over het contact dat tot stand kan komen met jezelf en de wereld middels de symbolische positie van de therapeut. Je zou de positie van de therapeut kunnen omschrijven als die van 'menselijkheid'. Deze visie vind ik ook terug bij Elly Hoogeveen en Van Praag wanneer hij spreekt over het humanistisch geestelijk raadswerk. Als humanistisch geestelijk verzorger sta je (symbool) voor de menselijke solidariteit (Van Praag, 1989, p.220). Voor Van Praag is ook belangrijk dat de humanistisch geestelijk verzorger de menselijke situatie verheldert vanuit zijn of haar eigen humanistische overtuiging. Die

overtuiging bestaat onder andere uit het geloof in de mogelijkheden van ieder mens om zich te ontwikkelen. Hoewel Van Praag deze visie al jaren eerder verwoordde, verwijst hij in *Grondslagen van Humanisme* (1989) naar de humanistische psychologie, waarvan, niet verwonderlijk, Rogers een belangrijke vertegenwoordiger is. Duidelijk zal in ieder geval zijn dat ik in deze scriptie steeds weer heb willen laten zien dat genezing, of heling, naar mijn idee voort kan komen door en in de relatie tussen mensen. Ik kan mij vinden in de visie van Buber, zoals verwoord in het citaat op het titelblad van dit hoofdstuk, dat psychisch ziek zijn ook altijd een ziek zijn van de relatie is. En dat het dus die relatie is waar je als hulpverlener aandacht aan moet besteden. Ik denk niet dat dit zozeer het geval is bij een ziekte die geheel en al door lichamelijke factoren wordt veroorzaakt, het ligt meer in de sfeer van het ziek zijn van de ziel of van het geestelijke. Als humanistisch geestelijk verzorger is het juist de ziel of de geestelijke dimensie waar je je op richt.

De helende werking van de relatie, waar ik in de inleiding van mijn scriptie over schrijf, is voor mij nu meer helder geworden. Hoewel Buber en Trüb beiden het woord 'genezing' gebruiken (Buber niet consequent, hij gebruik in andere teksten 'helen'), gaat het ook bij hen om een andere vorm van genezen dan in de biomedische psychiatrie gebruikelijk is. Het gaat niet om 'beter maken', maar om 'heel worden'. Om datgene wat je belet om volledig mens te zijn onder ogen te kunnen zien en te kunnen aanvaarden. Volledig mens zijn is waar het bij Buber om gaat. En dit volledig mens zijn is bij hem alleen in relatie met anderen. De helende werking van de relatie is niet vergelijkbaar met de genezende werking van een medicijn dat bijvoorbeeld zorgt voor een hoger serotoninegehalte in de hersenen zodat iemand zich minder depressief voelt. In de tussenruimte gebeurt iets anders. Daar kan iemand, samen met een ander mens, de somberheid en het verdriet die bij de depressie horen misschien onder ogen zien en aanvaarden dat ze nu, op dit moment, deel uitmaken van de heilheid van de persoon. Op die manier kan de ervaring van heel zijn over iemand komen. De ziekte is niet genezen, maar de mens die lijdt aan de ziekte kan zichzelf misschien wel weer als volledig mens ervaren. De relatie met de wereld en met een ander mens is, misschien maar voor even, gevoeld. Het aangaan van die relatie, van het verbonden

kunnen zijn met een ander mens, is naar mijn idee het mooiste wat je als hulpverlener aan iemand kunt geven. De tussenruimte kan de breuk helen die ontstaan is tussen een mens en de wereld om hem of haar heen. De tussenruimte geeft verbinding tussen twee mensen en die verbinding maakt dat iemand zich in relatie tot een ander weer volledig mens kan voelen.

Werkelijke dialoog

Bij een foto

*Zij hoort, het hoofd leeg,
Wat hij weet over leven.
Zij houdt zijn verhaal heel
Door niet te sorteren.*

*Zijn woorden laat zij rustig binnen
Zij komt uit de kalmte
Uit de kalme kindertijd
Haar begrip is innen.*

*Met de ernst ook van een kind
Dat alles neemt; tegenslag, pijn
Omdat het er nu eenmaal is
En zij met het begin begint
Geen eindpunt nog in zicht.*

*Zijn verhaal houdt zij gaaf
Door niets te herkennen, er
Niets tegenover te stellen
Dat lijkt en toch niet lijkt.*

Eigenlijk ernstiger dan hij

*Met zijn schampere grapjes
Over wat hij nauwelijks droefenis
En letsel durft noemen,
Staat zij hem toe te lachen
En wacht tot hij gelachen heeft.
Hoofd leeg, moe, toegenegen.*

(Judith Herzberg, 1963, in Warmenhoven, p.49)

In het bovenstaande gedicht, geciteerd door Warmenhoven, staat een aantal voorwaarden voor een werkelijk gesprek, een echte dialoog. De één vertelt en de ander luistert. Luistert zonder vooringenomen standpunt of doel, zonder de intentie het verhaal te sorteren, de informatie eruit te halen. Het verhaal wordt 'heel' gelaten, niet afgepakt van de verteller door het van buitenaf betekenis te geven (door een diagnose te stellen bijvoorbeeld), door het eigen verhaal ermee te vergelijken of een ander verhaal er tegenover te zetten om te troosten of relativiseren. Het verhaal en de verteller worden in hun waarde gelaten. De woorden worden alleen gehoord en aanvaard. Er wordt echt geluisterd met de mogelijkheid geraakt te worden door de woorden van de ander. Een houding van kalmte, openheid, alles mag gezegd worden. Het verhaal, het moment, wordt in zijn geheel aanvaard, ook al doet het pijn of is het moeilijk. Het verhaal op zichzelf doet ertoe, het heeft geen ander nut op dat moment dan verteld en gehoord te worden. De ander wordt in zijn waarde gelaten, krijgt de ruimte te vertellen en het eigen verhaal daarmee betekenis te geven. Doordat er werkelijk geluisterd wordt kan de verteller het eigen verhaal ook horen, opnieuw horen door te vertellen. Door te vertellen kan ook het hoofd van de verteller leeg worden, kan er ruimte ontstaan (in het nu) in of door het vertelde verhaal. Warmenhoven schrijft: *'Mensen hebben een band met het verleden, zij zijn getekend door dat verleden. De vraag: 'wie ben ik' is niet te beantwoorden zonder met het verleden te paren. De vraag van een mens: 'wie ben ik' wordt door de wetenschap beantwoord met omschrijvingen en definities. Maar het gaat niet om de wetenschappelijke omschrijving, het gaat om het verhaal, om de beleving van degene die het verhaal vertelt.'* (Warmenhoven, p.50)

Werkelijk kunnen luisteren en daarbij de ander en het verhaal helemaal aanvaarden is een thema dat in deze scriptie steeds terug komt. In de voorwaarden die Rogers stelt aan de helpende relatie, in wat Buber beschrijft als een Ik-Jij relatie en in de interviews met Erna, Toos en Harry. Aandachtig kunnen luisteren vanuit de bereidheid die ander volledig te aanvaarden, dat is een belangrijke voorwaarde voor de tussenruimte om te kunnen ontstaan.

Gelaagdheid van mijn onderzoek

Gaandeweg mijn onderzoek ben ik er achter gekomen dat het onderwerp van mijn scriptie gelaagd is. Ik bedoel hiermee dat er verschillende ‘lagen’ zijn aan te wijzen waar ik aandacht aan heb willen besteden. Terugkijkend zijn er vier van die lagen aan te wijzen die ik hier één voor één zal uiteenzetten. Dit is als eerste een persoonlijk verlangen waar mijn scriptie mee is begonnen en een ontwikkeling die ik de afgelopen jaren heb doorgemaakt. Als tweede is dit een onderzoek naar Martin Buber als filosofische bron van het denken over relationeel leven en tussenruimte. Als derde is dit een literatuuronderzoek naar de op dit moment heersende tendens in de geestelijke gezondheidszorg en de rol die de relatie daarin krijgt. Als laatste is dit een cultuurkritiek die doorklinkt in mijn scriptie en de gekozen literatuur.

Een persoonlijke zoektocht en vindplaats

Als eerste is mijn onderzoek begonnen met een persoonlijk verlangen. Ik zie de scriptie als een zoektocht en vindplaats van een voor mij belangrijk aspect van het leven. Dit is het verlangen naar werkelijk contact met andere mensen, naar verbondenheid en echtheid in relaties. Ik ben erachter gekomen dat de wetenschap alleen daar niet genoeg over kan zeggen voor mij. In één van de gesprekken met Ton Jorna kwam naar voren dat ik misschien meer een spiritueel mens ben dan ik tot nog toe heb willen of kunnen zien. Wanneer het erop aan komt zegt de wetenschappelijke literatuur mij niet genoeg. Er is

meer, en dat meer vind ik bij spiritueel geïnspireerde auteurs als Buber en Standaert. Ik heb veel bewondering voor de manier waarop bijvoorbeeld Mooij een helder en heel precies geformuleerd boek kan schrijven over het belang van een geesteswetenschappelijke benadering in de psychiatrie. Of voor Rogers die probeert de voorwaarden om een therapie te laten slagen en een goede relatie tussen therapeut en cliënt te bewerkstelligen op een rijtje te zetten. Deze auteurs proberen de wetenschap te vriend te houden. Toch denk ik dat ze daarbij ook iets laten liggen. Ze komen niet uit daar waar ik uit wil komen. Daarvoor is meer nodig dan wetenschap alleen. Wat is er dan nodig? Misschien kun je dat ‘meer’ benoemen met woorden als religiositeit, spiritualiteit of liefde. Daar waar Yalom het heeft over *off the record extras*, zegt maatschappelijk werker Harry dat je als hulpverlener “*toch een beetje van mensen moet houden*”.

Misschien is het zo ‘simpel’, dat je als hulpverlener, wil je werkelijk een relatie van mens tot mens aangaan met je cliënt, gewoon een beetje van die mens moet houden. Dat betekent mijns inziens dat je niet alleen werkt vanuit interesse voor je vak en om geld te verdienen, maar ook vanuit een bepaald idealisme. Ik denk zelf dat er een kern van waarheid zit in wat Buber stelt, dat je om een goede hulpverlener te kunnen zijn ook een ‘goed’ mens moet zijn. Dat je als mens een bepaalde ontwikkeling moet hebben doorgemaakt om de ander op zijn of haar weg te kunnen helpen. En dat je weet waar je als mens staat, waar je je verantwoording aan aflegt, zoals Buber bepleit in *De weg van de mens*. In alle drie de interviews kwam dit gegeven op een bepaalde manier naar voren, dat je als hulpverlener ook contact met jezelf moet hebben, dat je moet weten wat jouw sterke en zwakke kanten zijn en wanneer je kunt vertrouwen op je intuïtie. Het is natuurlijk niet voor niets dat de meeste hulpverleners supervisie en intervisie ondergaan om juist aan dit gegeven aandacht te besteden. Toch denk ik dat het meer is dan alleen een ‘technisch bewustzijn’ van jezelf als instrument in de behandeling van je cliënt. Het gaat ook over dieper liggende, heel persoonlijke zaken. Die beginnen daar waar je ophoudt hulpverlener te zijn en begint ‘gewoon mens’ te zijn. Ik denk dat daar het verschil zit tussen een hulpverlener die zijn vak degelijk uitoefent en

een hulpverlener die mensen werkelijk kan helpen vanuit inspiratie en gezamenlijk mens zijn.

Toen ik begon met studeren aan de UvH had ik nog niet duidelijk voor ogen welk beroep ik later zou willen uitoefenen. Wel dat het 'iets' met mensen helpen moest zijn. Tijdens de studie is me steeds duidelijker voor ogen komen te staan hoe dat helpen eruit zou moeten zien en hoe ik als hulpverlener daar inhoud aan zou willen geven. In deze scriptie heb ik middels literatuuronderzoek en gesprekken met mensen uit de praktijk helderder voor ogen gekregen hoe ik zelf als hulpverlener, en als mens, anderen zou willen kunnen helpen. En hoewel ik in de scriptie ervoor heb gekozen om het over geestelijke hulpverlening in het algemeen te hebben, denk ik dat het humanistisch raadswerk een vak is waarbinnen die manier van hulpverleners alle ruimte krijgt die het nodig heeft. Bij raadswerk vind ik ook de woorden 'ziel' en 'helend' op hun plek. Raadswerk gaat over zorgen voor de ziel en het helen van wonden. Het gaat niet over het oplossen van psychische problemen en genezen van een ziekte. De ziel is een ander gebied dan het psychische, de ziel heeft meer te maken met wie je als mens bent, diep van binnen en in relatie tot de wereld om je heen. En 'helen' is iets anders dan 'beter worden'. Helen gaat om het kunnen aanvaarden van wat is en daardoor meer ruimte ervaren voor verlichting of verandering. Ik vind het bijzonder dat ik, achteraf gezien vrij naïef en intuïtief, voor de UvH heb gekozen en dat het humanistisch geestelijk raadswerk zo goed bleek aan te sluiten bij mijn idee over 'mensen helpen'.

Een concessie aan de wetenschappelijkheid

De moeite die Buber had met het schrijven van *Ik en Jij* ben ik tegen gekomen tijdens het schrijven van deze scriptie. Hoe kun je iets wat leeft bij jezelf neerschrijven in wetenschappelijke taal? Ik ben daar niet helemaal in geslaagd en heb een concessie moeten doen aan de wetenschappelijkheid. Het is me niet gelukt om hard te maken dat er zoiets als een tussenruimte bestaat en dat hier een helende werking vanuit gaat. Ik wil mezelf echter ook

niet tekort doen en heb wel degelijk het idee dat dit onderzoek iets heeft opgeleverd. De mensen die ik benaderde voor de interviews en de drie hulpverleners die ik uiteindelijk sprak hebben allemaal op hun manier te kennen gegeven dat ze het onderwerp herkennen en dat de tussenruimte voor hen een betekenisvol woord, en een ervaren werkelijkheid, is. In diezelfde interviews wist niemand het echter helder onder woorden te brengen, het bleef bij een zoeken naar de juiste woorden en voorbeelden. Daarnaast heb ik genoeg literatuur gevonden waarin de relatie tussen hulpverlener en cliënt als meest belangrijke en doorslaggevende onderdeel van een behandeling wordt gezien. Datgene wat ik onder woorden heb willen brengen is wel te zeggen, maar niet slechts in cognitieve taal. Buber haalt zijn woorden uit een ander domein en dat zag ik ook terug bij de hulpverleners die ik heb geïnterviewd. Ik ben door het schrijven van deze scriptie meer thuis geraakt in de woorden uit dit andere domein en heb gemerkt dat ze mij iets te zeggen hebben. Daardoor heb ik een weg voor mezelf open gelegd. Ik ben geen Martin Buber, maar ik hoop op mijn weg ooit net zulke rake dingen te kunnen zeggen als hij.

De winst van nieuwe woorden

Nu ben ik nog erg voorzichtig met het gebruiken van woorden als spiritualiteit, ziel en liefde, omdat ze me nog niet eigen zijn. Zeker aan het begin van mijn studie aan de Universiteit voor Humanistiek had ik een allergie voor dit soort woorden, het klonk zo 'soft' en wereldvreemd. Langzamerhand heb ik meer contact gekregen met deze woorden en heb ik ervaren wat ze konden betekenen. De meest grote woorden en clichés blijken toch vaak het enige te zijn wat er nog valt te zeggen in bepaalde situaties. Hoe vaak heb ik niet de woorden "Ik houd van jou" tegen mijn lief gezegd vanuit het diepste van mijn zijn. Die woorden verliezen voor mij niet aan betekenis wanneer ze werkelijk vanuit het hart worden gesproken. Wanneer die woorden andersom naar mij toe worden uitgesproken geeft dat ook een warm gevoel van binnen. Ik voel meteen dat ze gemeend zijn en dat het de enige woorden zijn die de ander op dat moment kan zeggen. Daarbij vind ik

wel dat dit soort woorden met een zekere voorzichtigheid gebruikt dienen te worden. Ik wil de betekenis ervan bewaken, de woorden verwijzen naar iets wezenlijks dat aan betekenis verliest wanneer je ze te pas en te onpas uit zou spreken.

Rogers en Mooij willen met hun schrijven de wetenschap te vriend te houden, maar ze zeggen daarmee ook iets niet. Buber heeft in zijn schrijven geprobeerd zijn eigen ervaring trouw te blijven en daarmee heeft hij concessies gedaan aan de wetenschappelijkheid en scherpheden van zijn betoog. Toch heeft hij iets geschreven wat betekenisvol is en door duizenden mensen herkend wordt. Buber is altijd trouw gebleven aan zijn eigen ervaringswereld en heeft geen concessies willen doen. Dat vind ik waardevol.

Zoals eerder gezegd vind ik het moeilijk om een woord als liefde te gebruiken. Om echter een antwoord te geven op de vraagstelling van mijn onderzoek ontkom ik er niet aan. De vraag waar ik dit onderzoek mee ben begonnen is de volgende. *Wat is tussenruimte en wat is de betekenis van de tussenruimte in een hulpverleningsrelatie in de geestelijke gezondheidszorg?* Vanuit boven genoemde persoonlijke zoektocht is het antwoord op deze vraag dat de tussenruimte de betekenis heeft van liefde voor de medemens. Liefde slaat een brug tussen twee mensen. De tussenruimte kan ontstaan daar waar twee mensen werkelijk een ontmoeting met elkaar hebben en daarin met hun hele persoon meedoen. Ik bedoel daarmee dat de hulpverlener meer is dan hulpverlener alleen, en dat de cliënt meer is dan cliënt alleen. Beide zijn als volledig mens betrokken en laten zich ook aanspreken op hun hele persoon. De ziel wordt aangesproken in die tussenruimte.

“De hulpvraag is ook een vraag aan jou” zegt maatschappelijk werker Harry. Buber spreekt van het woord dat aan jou gericht is, de vraag die aan jou gesteld wordt en waarop de ander een antwoord verwacht van jou. Mijn eigen ervaring is ook dat de momenten van werkelijke ontmoeting waarin zich een tussenruimte ontvouwt, momenten zijn waarop ik de ander als mens volledig voor me zie, niet gehinderd door ideeën en gedachten over mezelf, de situatie of de ander. Ook heb ik ervaren dat het vaak helemaal niet zo moeilijk is om

van iemand te houden, dat de meeste mensen, wanneer je wat langer met ze bent, mooi of waardevol zijn, ook al zijn het niet je vrienden en zullen ze dat nooit worden. Ik vind het moeilijk om hiervoor het woord liefde te gebruiken, maar misschien moet ik er hier toch aan geloven. Ontroering is een woord wat ik tot nog toe aan deze momenten verbond. Wanneer je niet ontroerd kunt worden door de ander, wanneer die ander geen beweging of ‘roering’ bij jou teweeg kan brengen (of wanneer je dit afschermt) kan er nooit een werkelijke ontmoeting ontstaan. Ik ben er stellig van overtuigd dat je als hulpverlener een cliënt beter kunt helpen wanneer je een bepaalde affectie voor die ander voelt, wanneer de ander jou op een positieve manier kan raken en je bereid bent er voor die ander te zijn. Ik beaam in deze wat Harry zegt en geloof dat je als hulpverlener toch een beetje van mensen moet houden. Dat is misschien ook wel de belangrijkste motivatie van mij om voor dit werk te kiezen, omdat ik van mensen houd.

De tussenruimte bij Martin Buber

Een tweede laag in deze scriptie is een onderzoek geweest naar Martin Buber als filosofische bron van het denken over relaties en tussenruimte. De werken van Buber hebben mij geraakt en ik lees erin terug wat ik zelf kan ervaren in relaties met mensen. Bovendien kun je bij Buber ook een gelaagdheid terug vinden; zijn werken komen voort uit een persoonlijk verlangen en een ervaren werkelijkheid. Buber probeert vervolgens deze ervaring filosofisch uiteen te zetten als een zijnsleer. De visie van Buber komt tegelijkertijd voort uit een kritiek op de cultuur waarin hij leeft en een verlangen naar een ‘nieuwe wereld’. Het woord tussenruimte kwam ik voor het eerst tegen bij Jorna. Wie het oorspronkelijk gebruikt en in welke betekenis was voor deze scriptie niet zozeer van belang. Ik heb tussenruimte steeds bedoeld in de betekenis die Jorna eraan geeft, die van een ruimte tussen twee mensen waarin iets nieuws kan ontstaan. Tussenruimte is geen woord van Buber. Buber gebruikt wel het woord ‘tussen’ of ‘tussenmenselijk’ en Ik-Jij relaties. Ik acht het verantwoord om hier tussenruimte te denken. Bij Buber is de

mens een relationeel wezen. Er is geen individueel 'ik' zonder de ander, een mens leeft door Ik-Jij relaties. Wanneer je alleen leeft in Ik-Het relaties kun je niet volledig mens zijn. Ik zou zelf zeggen dat een leven zonder Ik-Jij relaties, een leven zonder tussenruimtes, een arm leven is. Het ervaren van een werkelijke ontmoeting met een ander geeft diepte aan je leven, het geeft bevestiging en maakt dat het leven 'groter' is dan jij alleen die in die wereld leeft en haar ervaart. Je kunt het leven ervaren, of je kunt het leven 'leven'. Het tweede is rijker, dieper, meer waardevol en naar mijn mening datgene wat het leven zin geeft. Zonder deze ontmoetingen met andere mensen is mijn leven niet volledig. Dit geldt voor het gewone leven van ieder mens, maar in deze scriptie trek ik het door naar de hulpverlening. Juist tussen hulpverlener en cliënt kan een heel intieme relatie ontstaan, de situatie nodigt hiertoe uit. Mijn ervaring is dat veel mensen die te kampen hebben met psychische problemen een bepaalde eenzaamheid ervaren. Een psychiatrische ziekte heeft vaak te maken met een 'niet in contact zijn' met jezelf en de wereld om je heen. De tussenruimte biedt mogelijkheden om dit contact te herstellen.

Ik ben het met Buber eens dat geestelijk ziek zijn ook altijd een ziek zijn van de relatie is. Daarbij is de ziel bij Buber relationeel en overstijgt dus de persoon. Als hulpverlener kun je de ander helpen door de relatie weer aan te gaan en de ziel ruimte te geven, door haar te bestendigen tussen jou en de ander. Die relatie gaat bij Buber dieper dan een empatisch meeleven. Het gaat om meer dan professioneel aanwezig zijn als hulpverlener. Het gaat om wat je als mens aan de ander te bieden hebt. Buber zou de tien punten van Rogers niet genoeg vinden, met methodiek bereik je geen tussenruimte, geen Ik-Jij relatie. Bij Buber moet er ziel aanwezig zijn en die begint daar waar de professional zijn methodiek achter laat en zijn ziel laat spreken. Buber bedoelt hiermee dat in de afgrond waar je met je cliënt in stapt, de professional met zijn methodische kennis weinig te zoeken heeft. Hier is het de ziel die het alleen moet doen. Als hulpverlener is het nodig dat je toegang hebt tot die ziel en hierin durft af te dalen. Wanneer jij met heel je ziel aanwezig kunt zijn bij de ander, kan hij of zij gemakkelijker in de diepte afdalen. De ziel zie ik hier als een gezamenlijk mens zijn, een gevoel van diepe verbondenheid die kan ontstaan wanneer beide deel hebben aan de

relatie. Dat transcendente moment kan als helend worden ervaren. In het gesprek met Erna kwam het woord ziel naar voren. Zij benoemt het moment in het gesprek met haar cliënt waarin er iets belangrijks gebeurde, waar een helende werking vanuit ging, als een moment waarop "[...] je even iets van de ziel ziet van iemand. Het is iets van de ziel denk ik [...] iets van de ziel wat spreekt."

Martin Buber schrijft in zijn biografische fragmenten in *Dialogisch leven* over een voorval dat hem tot inzicht bracht. Een jongeman kwam bij hem voor een gesprek op een ochtend dat Buber geconcentreerd aan zijn wetenschappelijke en contemplatieve arbeid was geweest. Buber was tijdens het gesprek correct en keurig naar de ander toe, maar met zijn ziel niet aanwezig. De jongeman kwam met een voor hem prangende vraag naar Buber toe, maar Buber kon niet antwoorden zoals van hem verwacht werd. Er was geen Ik-Jij relatie, Buber zat te 'vol' van zijn werkzaamheden die ochtend. Enkele jaren later hoorde Buber dat de betreffende jongeman zich van het leven had beroofd. Dit was geen directe oorzaak van het gesprek met Buber natuurlijk, maar Buber had in dat gesprek wel iets nagelaten. Hij had niet helemaal aanwezig kunnen zijn en kunnen antwoorden op de vraag van de ander. Buber beschrijft dit voorval als een cruciaal punt in zijn leven waardoor hij mede beseftte dat zijn leven niet moest bestaan uit studie en contemplatie, maar uit het voeren van de dialoog. Hier herken ik ook het spreken, naast het denken, dat voor Buber zo waardevol is. Een spreken en je uitspreken dat hij voor het eerst zag bij zijn grootmoeder. Buber heeft in zijn leven de beslissende keuze gemaakt om te leven in Ik-Jij relaties. Zelf heb ik, na zeven jaar studie, heel sterk het gevoel dat ik genoeg tijd besteed heb aan denken, lezen en schrijven. Het is voor mij de hoogste tijd om in de praktijk aan het werk te gaan en me uit te spreken. Ik wil dezelfde keuze maken als Buber en me inzetten om te leven in Ik-Jij relaties.

Vanuit het onderzoek naar de Ik-Jij relatie bij Buber zal ik nu antwoord geven op de vraagstelling van mijn onderzoek: *Wat is tussenruimte en wat is de betekenis van de tussenruimte in een hulpverleningsrelatie in de geestelijke gezondheidszorg?* Tussenruimte kan ontstaan wanneer er in het contact tussen twee, of meer, mensen sprake is van een Ik-Jij relatie. Dat is een relatie waarin alle

deelnemers met hun hele zijn (dus ook met hun ziel) aanwezig zijn. In een hulpverleningsrelatie betekent dit dat de hulpverlener zich als mens laat kennen, en niet alleen als professional. De hulpverlener laat zijn ziel spreken. Dat wil niet zeggen dat de hulpverlener, evenals de cliënt, al zijn persoonlijk lief en leed te berde moet brengen. Wel betekent het dat de hulpverlener zich kan laten raken door het verhaal van de ander, dat hij of zij zich kwetsbaar durft op te stellen. Ditzelfde geldt voor de cliënt, die op zijn beurt de hulpverlener moet kunnen erkennen als mens. Dit heeft naar mijn idee allemaal te maken met 'normaal menselijke' mogelijkheden, en is geen resultaat van een methodiek zoals Rogers die omschrijft. De relatie is eerder het uitgangspunt van de hulpverlening dan een resultaat van methodiek. Zo kan er een Ik-Jij relatie ontstaan. De Ik-Jij relatie zoals Buber die beschrijft bestaat uit meer dan de ik en de jij die de ontmoeting aangaan. Er gaat iets anders mee spelen, iets dat noch van jou en nog van mij is. Op dat moment is er sprake van tussenruimte. Van een ruimte die is ontstaan in de ontmoeting. De relatie zelf 'doet' hier iets, maakt dat er iets nieuws kan ontstaan in de vorm van een antwoord, een gebaar, een gevoel van verbondenheid. De betekenis van die tussenruimte voor de hulpverlening is groot. Naast methodische kennis is er iets anders nodig om de ander te kunnen helpen. Dat is naar mijn mening de moed om je professionele identiteit en methodiek opzij te kunnen zetten wanneer dat nodig is, en als mens tevoorschijn te komen. Dat is precies wat er nodig is om tussenruimte te doen ontstaan. In de tussenruimte kan de cliënt ervaren wat het is om de relatie met een ander, met zichzelf en de wereld te voelen. Ik ben ervan overtuigd, net als Martin Buber, Trüb en de hulpverleners die ik interviewde, dat dit een helende werking kan hebben.

Relatie en ontmoeting in de psychiatrie

Deze scriptie is het resultaat van een weg die ik in mijn studie heb afgelegd de afgelopen jaren. Die weg begon bij het onderwijs op de UvH over theorie en praktijk van het raadswerk, ging verder bij de twee stages die ik liep in de

psychiatrie en daarna langs de verschillende vakken die ik volgde met betrekking tot psychiatrie, filosofie en raadswerk. Al met al heb ik een boekenkast vol met literatuur over deze onderwerpen gelezen, van de DSM-4 tot de presentietheorie van Baart en van Freud tot Foudraïne. Op die weg heb ik de gangbare, biomedisch georiënteerde psychiatrie leren kennen en colleges psychopathologie gevolgd, maar ook de grote namen van de antipsychiatrie uit de jaren zeventig bestudeerd. Achteraf ben ik in al die literatuur steeds op zoek geweest naar het antwoord op de vraag: wat helpt?

Het antwoord heb ik steeds weer gevonden in de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Ik zal geen uitspraken doen over de mogelijkheden en onmogelijkheden van de huidige medische wetenschappen op het gebied van hersenonderzoek en genetische aanleg. Wel denk ik dat ook dan, wanneer een psychiatrische ziekte veroorzaakt wordt door een lichamelijk 'defect', de relatie tussen hulpverlener en cliënt niet als onbelangrijk of marginaal afgedaan mag worden. Ik ben me ervan bewust dat het veel verschil maakt of je een psychiatrische ziekte ziet als een lichamelijke afwijking, als een geestesziekte (zoals Mooij) of een ziekte van de ziel (zoals Buber). Wat mij betreft zijn al deze visies altijd aanwezig wanneer iemand zich tot een hulpverlener wendt. Op dit moment is de hulpverlening echter zo ingericht dat mensen voor ieder 'onderdeel' bij een andere hulpverlener moeten zijn. De psychiater heeft verstand van fysiologische processen in het lichaam en de hersenen en is er voor de pillen. De psychotherapeut heeft verstand van de psyche en is er voor het praten. De geestelijk verzorger heeft verstand van existentiële kwesties en is er voor de zingeving. De verpleegkundige is praktisch ingesteld en is er voor de dagelijkse zorg. Mijn ervaring is dat de cliënt echter dit onderscheid niet kan en wil maken. Van de psychiater en verpleegkundige verlangt men ook aandacht voor het persoonlijk verhaal en bij de geestelijk verzorger klaagt men over medicatie. Telkens weer heb ik gezien dat de hulpverleners die zich ook lieten aanspreken op hun mens zijn naast hun nauw omschreven professionele functie het meest gewaardeerd werden door hun cliënten. Zij konden het meeste betekenen voor hun cliënt. Dat betekent niet meteen dat je als psychiater eigenlijk ook verpleegkundige en geestelijk verzorger moet zijn. Maar wel dat je af en toe, wanneer het

nodig is, buiten je straatje kunt kijken en de mens tegenover je, die mens die jou om hulp vraagt, als een volledig mens kunt zien en kunt beantwoorden aan datgene wat hij of zij op dat moment aan jou vraagt. Vaak gaat het dan om aandacht voor het verhaal en het lijden dat iemand doormaakt. Om die aandacht te kunnen geven heb je mijns inziens geen opleiding of methodiek nodig. Een beetje liefde en geduld, dat wel.

Een cultuurkritiek

In mijn scriptie klinkt een cultuurkritiek door. Dit is een kritiek die ik zelf heb op een wereld waarin mensen steeds meer denken dat het leven maakbaar is en waarin het samenleven met en de afhankelijkheid van andere mensen ondergesneeuwd raken. De kritiek is ook terug te vinden in de keuze van literatuur die ik gemaakt heb. Bovendien valt ze in de interviews met de hulpverleners terug te vinden. Maatschappelijk werker Harry verwoordt dat mensen weer op zoek gaan naar een religiositeit en spiritualiteit die nu mist. Ik deel die mening en ben ook zelf op zoek. Deze scriptie mag daarvan getuigen. Mijn keuze voor Martin Buber als voornaamste inspiratiebron valt ook te bezien in het licht van de cultuurkritiek. Buber was, zoals eerder genoemd, voorstander van een 'nieuwe wereld' waarin de verhouding van mensen tot de wereld en tot elkaar nieuwe vormen zou aannemen. Die nieuwe wereld zou een wereld zijn waarin Ik-Jij relaties het uitgangspunt vormen van samenleven. Ik vind dit een aantrekkelijke gedachte en een mooi streven. Toch denk ik dat er sinds de tijd van Buber weinig in de goede richting is veranderd. Ook op dit moment is er veel aandacht voor nieuwe spiritualiteit en levenskunst, maar in de praktijk ervaar ik de samenleving niet als bijzonder menslievend.

Arendt, Baart, Van Heijst, Rogers en Yalom noemen allemaal bepaalde voorwaarden voor de tussenruimte om te kunnen ontstaan. Het tragische toelaten, het aanvaarden van het ongewisse en het erkennen van het niet-maakbare is bij deze auteurs aan de orde. Deze visies komen voort uit een

bepaald mensbeeld en wereldbeeld. Ik kan me vinden in de visies van bovenstaande auteurs en ben mede kritisch naar de huidige geneeskunde. Een geneeskunde waarin, in de woorden van Slater, een 'antitragische tendens' heerst. Door mensen en hun verhalen niet in hun heelheid te zien en behandelen laat deze geneeskunde de mogelijkheid van de tussenruimte liggen. Een mogelijkheid die, naar mijn idee, juist door cliënten met open armen zou worden aangegrepen.

In het eerder genoemde nummer van *Deviant* staat een aantal ingezonden artikelen van cliënten waarin zij schrijven wat werkelijk geholpen heeft. Ook hierin wordt het belang van de hulpverlener die er werkelijk is voor de ander, die trouw is en bereid is mee te gaan daar waar het verdrietig wordt, benadrukt. Weinig mensen schrijven hun herstel te danken te hebben aan medicatie. Dit soort stukken raken me, hier gaat het mij om! Om de beleving en ervaring van de cliënt zelf en wat hij of zij nodig heeft en om de hulpverlener die dit respecteert en die er is voor zijn cliënt. Ter illustratie een citaat uit één van de inzendingen van cliënten: *'Ik heb het gered. Mede dankzij Marjet. Iemand die het risico durfde te nemen buiten de gebaande paden te lopen. Een therapeut die weigerde te geloven dat je een cliënt behoedzaam moet benaderen. Die weigerde genoeg te nemen mij met een leven op te zadelen waarin bedekt bleef wat lastig was. [...] Zij heeft het aangedurfd menselijk te zijn. Zij ging, heel onprofessioneel, mee naar de plaatsen waar ik herinneringen had te verwerken. Zij heeft meegebouwd. Marjet gaf, samen met goede mensen om mij heen, mij het geloof in menselijkheid terug. Zij geloofde mij niet alleen, zij luisterde niet alleen, maar zij was mens.'* (Martine Rademaker, in: *Deviant* 54, p.13) Dit soort uitingen ondersteunt mijn idee over wat cliënten in de geestelijke gezondheidszorg werkelijk kan helpen. Keer op keer zie ik door cliënten, in wetenschappelijk onderzoek, in literatuur en in mijn stages en werk mijn these van de helende werking van de relatie bevestigd. Heel basaal hebben mensen behoefte aan iemand die er voor ze is en die gehoor geeft aan hun roep om hulp.

Conclusie

Gemeenschappelijk in de vorige hoofdstukken is mijn zoektocht naar een bepaalde kwaliteit in de relatie tussen mensen, en in het bijzonder tussen hulpverlener en cliënt. Die kwaliteit noem ik tussenruimte. Deze zoektocht is naast een wetenschappelijk onderzoek naar professioneel hulpverleners in de geestelijke gezondheidszorg ook een persoonlijke zoektocht geweest. Een zoektocht naar een bijzondere vorm van relaties die niet als vanzelfsprekend door mij worden ervaren, maar die wel van groot belang zijn.

Die manier van in relatie staan vind ik terug bij Buber in de keuze die je als mens hebt om je houding naar de wereld en andere mensen vooral te laten bestaan uit Ik-Jij relaties. Dat is geen gemakkelijke keuze, omdat er nogal wat in de weg kan zitten. Bijvoorbeeld de moeilijkheid om je kwetsbaar op te stellen en je te laten raken door de ander. Of de methodische en protocolaire regels waarbinnen je als professional moet werken. Uit mijn onderzoek is gebleken dat de hulpverleners die veel belang hechten aan de relatie met hun cliënt risico's durven nemen en offers brengen. Ze durven het aan de eigen angsten en vooringenomenheden opzij te zetten en op creatieve wijze om te gaan met protocollen en ideeën over wat professioneel handelen is. Professionaliteit is dan niet netjes de regeltjes volgen, maar dát doen wat nodig is op het juiste moment. Buber zegt in gesprek met Rogers dat er soms meer nodig is dan je als hulpverlener kunt geven en dat moet je kunnen en willen geven. Maatschappelijk werker Harry zegt hierover mooie dingen. Hij werkt vanuit een roeping en visie op het leven die maakt dat hij er kan zijn voor zijn cliënten. Het is niet uit eigen plezier dat hij een avond per week mensen opzoekt, maar omdat hij vindt dat het nodig is. Hij wil er zijn voor de ander en dat vraagt soms ook iets van jezelf. Uit zo een betrekking kan tussenruimte ontstaan. De relatie blijft in zekere zin professioneel en is niet wederkerig zoals Buber dat bedoelt. Maar op het moment dat het gaat om wie je als mens bent, wanneer je zonder je 'professionele uitrusting' er voor de ander bent, is die wederkerigheid er naar mijn mening wel. Op dat moment kun jij voor de ander net zoveel betekenen als die ander voor jou.

Het gaat dan over gedeelde menselijkheid, om het bevestigen van elkaar in de hulpvraag van de één aan de ander. Het humanistisch geestelijk raadswerk is een plek bij uitstek waarin deze kwaliteit van de relatie een plek kan krijgen.

Het gedicht van Rutger Kopland dat ik als motto voorin deze scriptie heb gezet, verwoordt voor mij wat humanistisch geestelijk raadswerk kan inhouden. Je bent een 'lege plek' voor iemand 'om te zijn'. Dat is wat ik zou willen betekenen voor de ander en dit is wat tussenruimte kan zijn. In deze scriptie heb ik willen verwoorden wat voor mij het allerbelangrijkst is in het leven: het kunnen aangaan van en leven in werkelijke relaties met andere mensen. Ik hoop dat ik erin ben geslaagd om de betekenis en het belang van die relaties te verhelderen met betrekking tot de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Ik heb het moeilijk gevonden om de door mij ervaren werkelijkheid en de herkenning die ik voelde bij het lezen van de literatuur en in gesprek met Erna, Toos en Harry neer te schrijven. Ik heb daarom veel gebruik gemaakt van citaten waarin de auteur voor mij zegt waar het om gaat. Zo hoop ik dat ik ook de lezer van mijn scriptie hier en daar die herkenning heeft mogen ervaren.

In deze scriptie heb ik iets willen uiteenzetten wat tegelijkertijd heel moeilijk en heel eenvoudig is. Moeilijk, omdat je er snel aan voorbij gaat. Eenvoudig, omdat in de kern iedereen het herkent en ertoe in staat is om in deze werkelijkheid te leven. Mijn scriptie eindigt hier. De ontdekkingstocht die volgt uit mijn keuze om in Ik-Jij relaties te leven is echter nog maar net begonnen.

Literatuurlijst

- Arends, Jan (1975) *Nagelaten gedichten*, Amsterdam
- Baart, Andries (2002) *Dagboek van een kerk-en-buurtwerker*, Utrecht: Uitgeverij Lemma BV
- Baart, Andries (2004) *Een theorie van de presentie*, derde druk, Utrecht: Uitgeverij Lemma BV
- Baart, Andries (2005) *Aandacht: Etudes in presentie*, tweede druk, Utrecht: Uitgeverij Lemma BV
- Boer, Johan A. Den (2004) *Neurofilosofie: Hersenen, bewustzijn, vrije wil*, tweede druk, Amsterdam: Boom
- Breier, Karl-Heinz (2002) *Hannah Arendt*, in de serie *Kopstukken filosofie*, Amsterdam: Lemniscaat
- Bremmers, Chris (2003) *Leven als passage: Het mechaniek van de ontroering en de ontroering van de mechaniek in de poëtica van Rutger Kopland*
- Buber Agassi, Judith (1999) *Martin Buber on psychology and psychotherapy: Essays, letters, and dialogue*, *Martin Buber library*, Syracuse University Press
- Buber, Martin (1957) *De vraag naar de mens: Het antropologisch probleem historisch en dialogisch ontvouwd*, Utrecht: Bijleveld, Oorspronkelijke titel: *Das Problem des Menschen*
- Buber, Martin (1966) *Sluitsteen*, Rotterdam: Lemniscaat, Oorspronkelijke titel: *Nachlese*, uitgegeven door Verlag Lambert Schneider Heidelberg
- Buber, Martin (2003) *Ik en Jij*, tiende druk, Utrecht: Bijleveld, Oorspronkelijke titel: *Ich und Du*, copyright Martin Buber 1923-1958
- Buber, Martin (2003) *De weg van de mens: Volgend de chassidische leer*, vijfde druk, Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers BV, Oorspronkelijke titel: *Der weg des Menschen*, Gebaseerd op een lezing door Martin Buber voor de Woodbrookers-bijeenkomst in april 1947 te Bentveld
- Buber, Martin (2007) *Dialogisch leven*, Utrecht: Bijleveld, copyright Martin Buber 1932-1963
- Eugelink, Liesbeth, *God bestaat niet, daarin is hij uniek*, interview met Ruger Kopland in *Trouw*, 9 november 2007
- Hartensveld, Frans (1993) *De mystiek van de ontmoeting: De betekenis van het dialogisch principe in het denken van Martin Buber*, Baarn: Uitgeverij Gooi en Sticht
- Heijst, Annelies van (2005) *Menslievende zorg: Een ethische kijk op professionaliteit*, Kampen: Uitgeverij Klement
- Hoofdakker, R.H. van den (2001) *Empathie*, in: *Tijdschrift voor Humanistiek*, nr. 5, jaargang 2, oktober 2001
- Hoogeveen, Elly (1991) *Eenvoud en strategie: De praktijk van Humanistisch Geestelijk Werk*, Amersfoort: Acco Academische Uitgeverij

Hoogeveen, Elly (1997) *Verbondenheid, Opstellen over humanistische geestelijke verzorging*, verzameld en door een inleiding voorzien door J.H.M. Mooren en H. van de Kwaak, Utrecht: Universiteit voor Humanistiek

Jorna, Ton (2003) *De geestelijke dimensie in de geestelijke verzorging: Kritische noties bij Bouwers competenties van het vak*, in *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 8 (34), p.36-46, ISSN 1567-3499

Kal, Doortje (2001) *Kwartiermaken, Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*, tweede druk, Amsterdam: Boom

Kopland (1995) *Het mechaniek van de ontroering*, Amsterdam: Van Oorschot

Kopland (1999) *Geluk is gevaarlijk: Een keuze uit de gedichten*, Rainbow pocket, Amsterdam: Uitgeverij Maarten Muntinga b.v.

Krabbenborg, Lotte (2007) *De onthullende tussenruimte: Engagement in het denken van Simone de Beauvoir en Hannah Arendt*, doctoraalscriptie Humanistiek

Lauveng, Arnhild (2007) *Morgen ben ik een leeuw: Hoe ik mijn schizofrenie overwon*, Amsterdam: Archipel, Oorspronkelijke titel: *I morgen var jeg alltid en løve* (2005) Verschenen bij J.W. Cappelens Forlag A S, Oslo

Maso, Ilja, Andringa, Greet en Heuserr, Saskia (2004) *De rijkdom van ervaringen, Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek*, Utrecht: Uitgeverij Lemma BV

Mooij, Antoine (2006) *De psychische realiteit: Psychiatrie als geesteswetenschap*, derde druk, Amsterdam: Boom

Petry, Detlef (2007) *Bezieling en beheersing*, in *Deviant* 54, jaargang 13, september 2007

Praag, J.P. van (1989) *Grondslagen van humanisme*, derde druk, Meppel/Amsterdam: Boom

Rogers, Carl R. (2000) *Mens worden: Een visie op persoonlijke groei*, Utrecht: Erven J. Bijleveld, Oorspronkelijke titel: *On becoming a person* (1961) Verschenen bij Houghton Mifflin Company, Boston

Slater, Lauren (1996) *Het ruimteschip dat op Oscars buik landde: Verhalen van een psychotherapeute*, Amsterdam: Uitgeverij Anthos, Oorspronkelijke titel: *Welcome to my country* (1996)

Standaert, Benoît (2007) *Spiritualiteit als levenskunst: Alfabet van een monnik*, Tiel: Uitgeverij Lannoo nv

Trüb, Hans (1951) *Heilung aus der Begegnung: Eine Auseinandersetzung mit der Psychologie C.G. Jungs*, Stuttgart: Ernst Klein Verlag

Visser, Gerard (2008) *Gelatenheid: Gemoed en hart bij Meister Eckhart, Beschouwd in het licht van Aristoteles' leer van het affectieve*, Amsterdam: Uitgeverij SUN

Waaïjman, Kees (1990) *De mystiek van ik en jij: Een nieuwe vertaling van 'Ich und Du' van Martin Buber met inleiding en uitleg en een doordenking van het systeem dat eraan ten grondslag ligt*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, eerder verschenen als proefschrift bij Erven J. Bijleveld, Utrecht (1976)

Warmenhoven, Okko (1985) *Om te bestaan: Over andragologie, Een collegecyclus uit 1975-1976*, bewerkt door: Marjan de Vries, Jan Klerken en Steven de Waal, Utrecht

Yalom, Irvin D. (1980) *Existential psychotherapy*, Basic Books

Bijlage

Onderzoeksopzet empirisch fenomenologisch onderzoek

Ter aanvulling, illustratie en verrijking van mijn literatuuronderzoek naar de ervaring van tussenruimte of een werkelijke ontmoeting tussen hulpverlener en cliënt in de geestelijke gezondheidszorg wil ik interviews gaan houden. Ik wil in eerste instantie verschillende soorten hulpverleners (geestelijk verzorgers, maatschappelijk werkers, psychotherapeuten, psychiaters) vragen naar een ervaring met tussenruimte. Eventueel (afhankelijk van tijd en het vinden mogelijk geschikte respondenten) wil ik ook cliënten gaan vragen naar een dergelijke ervaring. Ik wil maximaal vijf hulpverleners interviewen. Op dit moment zijn dat in ieder geval een humanistisch geestelijk verzorger en een psychotherapeut. Ik hoop nog een maatschappelijk werker en een psychiater te vinden. Dit deel van mijn afstudeeronderzoek zal de vorm krijgen van een empirisch fenomenologisch onderzoek.

Waarom empirisch fenomenologisch onderzoek?

Ik kies voor empirisch fenomenologisch onderzoek omdat ik op zoek ben naar ervaringen van mensen. Het gaat daarbij om ervaringen waar mensen zich bewust van zijn of waar zij zich, middels het interview, (meer) bewust van kunnen maken (hermeneutisch aspect van de methode). Het gaat niet zozeer om het feit dat die ervaring er is, maar om de inhoud van de ervaring zo volledig mogelijk te achterhalen. Daarbij zijn alle gevoelens, gedachten en belevingen die de persoon in kwestie tijdens de ervaring had van belang. De

ervaringen die ik zo zal verzamelen hoeven niet ‘waar’ te zijn in de zin van een objectief waarneembaar feit, maar wel als voor de betrokkene betekenisvol en waardevol. Het gaat erom hoe de persoon in kwestie zijn of haar ervaring heeft beleefd en om de manier waarom hij of zij de ervaring, deze in gedachten herbelevend, achteraf beschrijft. Natuurlijk is het niet de bedoeling dat de persoon een ervaring verzint of deze achteraf opzettelijk verandert, bijvoorbeeld door de ervaring mooier of uitgebreider te maken dan deze in werkelijkheid was.

Hoe gaat het onderzoek eruit zien?

Ik zal (telefonisch, via de e-mail of middels een brief) contact opnemen met een aantal mensen waarvan ik vermoed (of waarvan ik van anderen gehoord heb) dat ze als hulpverlener de kwaliteit bezitten om een werkelijke ontmoeting met hun cliënten aan te gaan. Ik zal deze personen een brief sturen met daarin kort het onderwerp waarover ik ze wil bevragen en een uitleg van hoe het gesprek eruit zal zien. Tijdens het gesprek wil ik één enkele ervaring met de persoon uitdiepen. Volgens de empirisch fenomenologische methode moet de persoon zijn of haar ervaring eerst uitschrijven op papier. Omdat ik niet weet of dit haalbaar is (of ik dit van mijn respondenten kan vragen) kies ik ervoor mijn respondenten een bepaalde ervaring te laten kiezen en in gedachten terug te halen voordat ik ze ga bezoeken om het interview af te nemen. Op het moment dat ik naar de ervaring vraag zal deze, hopelijk, al vrij uitgebreid door iemand verteld kunnen worden. Meteen in het eerste gesprek zal ik dan vragen stellen om de ervaring uit te diepen en voor mijzelf invoelbaar te maken. Dit gesprek zal ik thuis letterlijk uitschrijven. Aan de hand van de uitgeschreven tekst hoop ik nog niet verhelderde uitspraken, verhullende woorden, de belangrijke ervaring en de aspecten die haar belangrijk maken te herkennen zodat ik hier in een tweede gesprek op terug kan komen. Ook dit tweede gesprek zal ik woordelijk uitwerken. Op die manier heb ik na twee gesprekken een redelijk uitvoerige beschrijving van de ervaring. Omdat ik meerdere mensen ga interviewen over een zelfde soort ervaring (dat is in ieder geval de bedoeling) en daarbij ook mijn eigen ervaring

kan inbrengen bestaat er de mogelijkheid van verdieping en uitbreiding van de ervaringen. Zo hoop ik de wezenskenmerken van de ervaringen te kunnen achterhalen om deze te vergelijken met de literatuur. Dit proces wordt eidetische reductie genoemd.

De onderzoeksopzet is gebaseerd op het boek *De rijkdom van ervaringen, Theorie en praktijk van empirisch fenomenologisch onderzoek* van Ilja Maso, Greet Andringa en Saskia Heuserr (2004)